

«Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν
τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης»

«Θεολογικὴ» ἀνάγνωση τῆς ὁμωνύμου μεταβυζαντινῆς
θεωρητικῆς συγγραφῆς

α'. Προοιμιακὴ ἐπισήμανση

Δίχως ἀμφιβολία, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» μεταβυζαντινὸ θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο ἀποτελεῖ μιὰν ἐνδιαφέρουσα εἰδικὴ μονογραφία ἐπὶ τῶν σημαδιῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἤδη ἐκ τοῦ προοιμίου αὐτῆς, διὰ τῆς προσφιλοῦς σὲ παρόμοια κείμενα μεθόδου τῶν ἐρωταποκρίσεων¹, κατὰ τὴν ὁποία εἶναι δομημένο τὸ σύνολο καὶ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, προσδιορίζεται τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῆς ὅλης συγγραφῆς: «πῶς ἐγένοντο [sc. τὰ σημάδια] ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἡγουν ἀπὸ τοῦ ἴσου. πῶς τὸ ἴσον λέγεται ἄφωνον καὶ ἔμφωνον. εἰ μὲν γὰρ ἐστὶ ἄφωνον, πῶς κεῖται μόνον; πάντων γὰρ τῶν ἀφώνων οὐδὲ ἐν κεῖται μόνον, ἀλλὰ δεῖται τῆς φωνῆς ἐπάνω, εἰ δὲ ἐστὶν ἔμφωνον, πῶς οὔτε ἀναβαίνει, οὔτε κατεβαίνει; καὶ πάλιν [...] πῶς λέγεται ἀρχὴ καὶ θεμέλιον πάντων τῶν σημαδιῶν [...] τὸ ὀλίγον ἔχει φωνὴν ἀνάγουσαν, καὶ ἡ ὀξεῖα ὡσαύτως. ὁμοίως καὶ ἡ πετασθὴ· ἐπεὶ δὲ τὰ τρία ταῦτα ἰσόφωνα εἰσι, τίνα χρεῖαν ἔχομεν τοῦ πλήθους; οὐκ ἀρκεῖ τὸ ὀλίγον ἐὰν τίθηται ἀντὶ τῆς ὀξεῖας καὶ ἀντὶ τῆς πετασθῆς; [...] τὸ ἐν κέντημα, πῶς ἔχει δύο φωνάς, τὰ δὲ δύο κεντήματα μίαν φωνήν, ὀφείλοντα ἔχειν τρεῖς ἢ δύο· πῶς δὲ καὶ μίαν μὲν ἡ ὀξεῖα ἔχει φωνήν, ἡ δὲ διπλὴ φωνήν οὐκ ἔχει, εἰ μὲν γὰρ εἴποις, ὅτι δύο ὀξεῖαι συνήχθησαν ὁμοῦ καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ἢ διότι ἔλαβον τὴν ἀργίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέβαλον τὴν φωνήν, ἰδοὺ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι μία ὑπόστασις ἐγένοντο, ἔχουσι δὲ καὶ φωνήν καὶ ἀργίαν [...] τὸ σεισμός [...] ἄλλοι μὲν γὰρ λέγουσιν ὡς ὑπορροή ἐστὶ, διότι κεῖσθαι ἔμπροσθεν τοῦ πιάσματος, σαλεύει καὶ λέγεται σεισμός· ἄλλοι δέ, ὅτι σημάδιον ἐστὶν ἄφωνον καὶ οὐχ ὑπορροή, ὀνομάζεται δὲ σκώληξ, καὶ ἀπὸ τοῦ σκώληκος γίνεται σεισμός»².

Βεβαίως, ἡ ἀξιοσημεῖωτη πρωτοτυπία τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς συνίσταται στὴν πολὺ συχνὴ καταφυγὴ σὲ ἀγιογραφικὰ καὶ πατερικὰ χωρία, ἢ καὶ σὲ ἄλλες γνωστὲς καὶ συνήθεις φράσεις ἐκκλησιαστικῆς ὀρολογίας, προκειμένου δι' αὐτῶν νὰ ἐρμηνευθοῦν, μὲ οἰονεὶ θεολογικὸν λόγον, βασικὰς θεωρητικὰς ἔννοιες τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἡ τάση αὕτη διακρίνεται ἐξ ἀρχῆς τοῦ κειμένου, ὅταν ὁ ὑποτιθέμενος ἐρωτῶν μαθητὴς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν διδάσκαλό του, προβάλλει ὡς βασικὰ ἐπιχειρήματα τῆς ὀφειλομένης διδαχῆς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν (γνωστὴ ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον [κε', 14-30]) Κυριακὴ παραβολὴ τῶν ταλάντων: «Ἠρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου, διδάσκαλε, διὰ τὸν Κύριον, ἐξεῖπέν μοι καὶ ἐρμήνευσαι τὰ σημάδια [...] ἐρμήνευσόν μοι [...] διὰ τὴν τοῦ

Κυρίου ἀγάπην [...] ἀπλῶς ἕκαστα καὶ ὁ Θεὸς πολυπλασιάσαι τὸ δοθέν σοι τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῇς ὡς ὁ δούλος ἐκεῖνος, ὁ τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκούσης παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· ἔϋ, δούλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου»³. Ἡ ἀπόκριση τοῦ διδασκάλου διαμορφώνεται ἀναλόγως: «Καὶ ὁ διδάσκαλος πρὸς τὸν μαθητὴν· ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσον νουνεχῶς, καὶ διδάξω σε περὶ τούτων, εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει μοι»⁴.

Στὸ πρὸν μελέτημα ἀποπειρώμεθα, ἀκριβῶς, εἰδικώτερη ἀναφορὰ στὴν ἐπισημανθεῖσα ἰδιοτυπία τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς, διὰ μιᾶς –ἐκ τοῦ ὑποτίτλου ἤδη ὑπεσχημένης– «θεολογικῆς» ἀναγνώσεως τοῦ ὅλου κειμένου· τὰ κυριώτερα «ἐρωτήματα» ποὺ «ὑποβάλλουμε» στὸν ἄδηλο, δυστυχῶς, συντακτὴ τοῦ ἐγχειριδίου τῆς *Ἀκριβείας* κατατείνουν σὲ ἐρμηνευτικὴ ἀνίχνευση τῆς διαπιστουμένης διαρκοῦς «*σχοινοβασίας*» τοῦ μεταξὺ *θεολογίας* καὶ *μουσικολογίας* ἢ, ἀκριβέστερα, μεταξὺ τύπου καὶ οὐσίας, ἐπιφάσεως καὶ ἀληθείας, συμβόλου καὶ ὄντως νοουμένου· ἀποσκοποῦν, ἐν κατακλείδι, σὲ λειτουργικὴ αἰτιολόγηση τῆς «θεολογικῆς διαστάσεως» ἐνὸς θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου τῆς ψαλτικῆς τέχνης.

β'. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου

Τὸ ὑπὸ ἐξέταση σύγγραμμα μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολὺ παλαιά, μέσῳ δύο κυρίως πηγῶν· ἦτοι, γενικῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ εἰδικῶν μουσικολογικῶν ἄρθρων καὶ μελετῶν. Ἐξ ὧν, τοῦλάχιστον, γνωρίζουμε, πρῶτος χρονολογικῶς ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξή του, κατὰ τὸ ἔτος 1891, ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, ὅταν, κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 332 κώδικος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, δημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ (ἀνθολογουμένου στὸν ἐν λόγῳ κώδικα) θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου⁵. Ἐνα χρόνον ἀργότερα οἱ Ἰωάννης καὶ Ἀλκιβιάδης Σακκελίων γνωστοποίησαν τὴν ἀνθολόγηση τοῦ ἰδίου κειμένου καὶ στοὺς ὑπ' ἀριθμὸν 965 καὶ 968 κώδικες τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, μὲ μνεία, ἐπίσης, τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐγχειριδίου⁶. Ὁμοίως, κατὰ τὸ ἔτος 1895, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, περιγράφοντας τὸν ἀγιορειτικὸ κώδικα Κουτλουμουσίου 461, ἐπεσήμανε, μὲ ἀναγραφὴ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπὸ ἐξέταση κειμένου, τὴν καταχώρισή του στὸ μνημονευθὲν χειρόγραφο⁷. Βάσει τῆς ἀνωτέρω, ἕως τοῦ ἔτους 1895 γνωστῆς, χειρογράφου παραδόσεως τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (ἦτοι, κώδικες Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, EBE 965, EBE 968 καὶ Κουτλουμουσίου 461) ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - Κεραμεύς ἔκαμε ἐκ νέου λόγον περὶ αὐτῆς, μὲ μνεία, πάλι, τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου, σὲ σχετικὸ (κατὰ τὸ ἔτος 1899 χρονολογούμενο) δημοσίευσμά του⁸. Ταυτοχρόνως, ὁ Jan-Baptiste Thibaut, συμπληρώνοντας τὸ ἀνωτέρω δημοσίευμα τοῦ Κεραμέως, προσέθεσε στὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς καὶ τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 811 κώδικα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου⁹. Βεβαίως, τὸν τελευταῖο κώδικα περιέγραψε ἀργότερα ὁ μνημονευθεὶς Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στὸν κατὰ τὸ ἔτος 1915 κυκλοφορηθέντα σχετικὸ κατάλογό του (τὸ

χειρόγραφο παρουσιάζεται εκεί υπό τον αριθμό 890), όπου μνημονεύεται όμοιως ή επιγραφή και ή αρχή του συγκεκριμένου θεωρητικού έγχειριδίου¹⁰.

Στη διεθνή μουσικολογική βιβλιογραφία ή συγκεκριμένη θεωρητική συγγραφή κατέστη κυρίως γνωστή από την (άοριστη εν πολλοίς και πάντως άνευ αναφορᾶς του τίτλου της συγγραφῆς) μνεία πολυαρίθμων ή εὐαρίθμων, κατὰ περίπτωση, περικοπῶν αὐτῆς πρωτίστως σέ σχετικά μελετήματα του J. - B. Thibaut¹¹, ή και δευτερευόντως του J. - B. Rebours¹², εκ τῶν οποίων ἀρύονται όμοειδῇ ἀποσπάσματα της Ακριβείας (άνευ, όμοίως, ειδικωτέρας ἐπισημάνσεως του τίτλου του έγχειριδίου) και μεταγενέστεροι έρευνητές, όπως, λόγου χάριν, οί Egon Wellesz¹³ και Εὐγένιος Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν¹⁴. ψιλή μνεία του εν λόγω θεωρητικού έγχειριδίου ἀπαντᾷ, ἐπιπροσθέτως, στην πολὺ γνωστή εργασία του Lorenzo Tardo¹⁵.

Στην ελληνική μουσικολογική βιβλιογραφία τὸ έγχειρίδιο της Ακριβείας ἐγνώριζε και ἐπιλεκτικῶς χρησιμοποίησε ό μακαριστός διδάσκαλος Σίμων Καρᾶς· τὸ ἐπικαλεῖται ἤδη από του έτους 1933¹⁶, βάσει του κώδικος EBE 968, ενῶ ἀργότερα, βάσει του ιδίου κώδικος, ἐπιπροσθέτως δέ και του Κουτλουμουσίου 461, σταχυολογεῖ εὐαρίθμα ἀποσπάσματα σέ δύο ειδικώτερα μουσικολογικά μελετήματά του¹⁷, καθὼς και στὸν πρώτο τόμο του κατὰ τὸ έτος 1982 ἐκδεδομένου θεωρητικού του¹⁸. Μεταγενεστέρως, έντελῶς σποραδικῶς (και άνευ ειδικωτέρων παραπομπῶν σέ συγκεκριμένη πηγή) μνημονεύουν την ἴδια θεωρητική συγγραφή οί Λουκουῤῃγος Ἀγγελόπουλος, σέ σχετικό βραχὺ σημείωμά του¹⁹, και Δημήτριος Νεραντζῆς, σέ αὐτοτελές θεωρητικό πόνημα που παλαιότερα ἐξέδωκε²⁰. Νὰ προστεθεῖ, βεβαίως, ἐδῶ ότι μετὰ την κατὰ τὸ έτος 1998 κριτική έκδοση της Ακριβείας (περὶ της οποίας γίνεται ειδικώτερος λόγος κατωτέρω, στην υπό τον αριθμό γ' παράγραφο), οί ἀδρομερεῖς ή πλέον ἐξειδικευμένες μνεῖες της εν λόγω θεωρητικῆς συγγραφῆς στη σύγχρονη μουσικολογική βιβλιογραφία πληθαίνουν σταδιακῶς²¹.

Κατὰ την ἐπιχειρουμένη ἐδῶ ἐπισκόπηση της παραδόσεως του υπό ἐξέταση θεωρητικού έγχειριδίου, ἐσκεμμένως ἀφήσαμε τελευταῖα τῇ μνεία τῶν δύο ἐκδόσεων μελέτης της αοιδίμου Δέσποινας Μαζαράκη, περὶ της έρμηνείας τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν της Μονῆς Ἰβήρων, όπου με ιδιαίτερο ενδιαφέρον έντοπίζεται πλήρης σχεδόν χρήση του μνημονευομένου θεωρητικού συγγράμματος. Στην πρώτη έκδοση της εν λόγω μελέτης²², ειδικώτερα δέ στα δύο πρώτα κεφάλαια, όπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικά και ἄφωνα σημάδια της ψαλτικῆς τέχνης, προσκομίζονται πρὸς σχολιασμό του θέματος ἱκανὰ ἀποσπάσματα της υπό ἐξέταση θεωρητικῆς συγγραφῆς²³, αν και ή εν γένει χρήση του συγκεκριμένου κειμένου ἀποδεικνύεται σαφῶς πλέον περιορισμένη συγκριτικῶς με την αντίστοιχη της «συμπληρωμένης και ἀναθεωρημένης» έκδοχῆς της μελέτης. Στην τελευταία δεύτερη έκδοση της ἰδίας εργασίας²⁴, για την ἀκρίβεια δέ στὸ δεύτερο μέρος του μελετήματος, όπου ἐξετάζεται –ὡς συμβολή στην έρευνα για τῇ χειρονομία– ή «ρυθμική» τῶν συγκεκριμένων τραγουδιῶν (μιὰ ενδιαφέρουσα ένότητα πού, κατὰ την ἀποψή μας, δέν ἔχει τύχει της δεούσης προσοχῆς στη μουσικολογική έρευνα),

ἀνθολογοῦνται καὶ σχολιάζονται (βάσει τῶν χειρογράφων EBE 965, EBE 2766 καὶ EBE 968²⁵) πολυάριθμες περικοπές τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς²⁶.

γ'. Ἡ πρόσφατη κριτικὴ ἔκδοση

Κατὰ τὸ ἔτος 1998, πλήρες τὸ κείμενο τῆς ἐξεταζομένης πραγματείας ἐξεδόθη σὲ κριτικὴ ἔκδοση, ὡς ὑπ' ἀριθμὸν IV τόμος τῆς –ὑπὸ τὸν τίτλο *Corpus Scriptorum de Re Musica*– σχετικῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δανοῦ μουσικολόγου Bjarne Schartau²⁷. Ἡ ἐν λόγῳ ἔκδοση –ὅπως, ἄλλωστε, καὶ τὰ ὁμοειδῆ προγενέστερα δημοσιεύματα τῆς συγκεκριμένης σειρᾶς²⁸ «κοσμεῖται» ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες γιὰ κριτικὴ ἔκδοση κειμένου ἀρετές· κατατοπιστικὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις, τὸ κείμενο τῆς Ἀκριβείας φιλολογικῶς καὶ μουσικολογικῶς ὑπομνηματισμένο, εἰδικώτερο μουσικολογικὸ σχολιασμὸ τῶν ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῆς ἐκδιδομένης θεωρητικῆς συγγραφῆς, εὑρετηριακοὺς πίνακες καὶ πανομοιότυπα. Ἐπειδὴ, πάντως, ἀκόμη καὶ γιὰ παρομοίας ἀριότητος ἐργασίες, ἡ καλοπροαίρετη ἄσκηση κριτικῆς δὲν ἀποτελεῖ ἄγνωστο φαινόμενο²⁹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ διατύπωση περαιτέρω προβληματισμῶν ἢ ἡ διεξαγωγὴ ἐποικοδομητικῶν συζητήσεων στοιχειοθετοῦν τὸν οὐσιαστικὸ στόχο οἰασδῆποτε ἐπιστημονικῆς ἐκδόσεως, ἐπιθυμοῦμε ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἑξῆς:

Διεξερχόμενοι προσεκτικῶς τὴ συγκεκριμένη ἔκδοση διαπιστώνουμε ὅτι ἐλλεῖπει καὶ ἀπλὴ ἀκόμη μνεία ἂν μὴ βασικῶν τοῦλάχιστον ἀξιομνημονεύτων γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν³⁰. ἐκ τῶν προμνημονευθειῶν, αἴφνης, ξενογλώσσων καὶ ἑλληνογλώσσων μελετῶν ἀποσιωπῶνται, παραδόξως, τόσο ἡ ἐκτεταμένη χρῆσις τῆς Ἀκριβείας ἀπὸ τὸν J. - B. Thibaut, ὅσο καὶ ἡ ὁμοειδὴς συμβολὴ τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, ἡ ὁποία, πέρα τῶν ἄλλων, κομίζει στὴ χειρόγραφη παράδοσι τοῦ ἐγχειριδίου ἓνα ἐπιπλέον κώδικα (τὸν EBE 2766, τοῦ ἔτους 1734³¹), πὺν ἐλλεῖπει ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐν λόγῳ ἐκδόσεως.

Φρονοῦμε, ἐπιπροσθέτως, ὅτι ἐλλειπτικὴ, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, κρίνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ γενικώτερη θεώρησις τῆς ιδιότυπης φιλοσοφίας τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ εἰδικώτερη κατανόησις καὶ οὐσιαστικὴ ἀξιολόγησις τῶν θεολογικῶν καὶ λοιπῶν ἐσχατολογικῶν ἀναγωγῶν, πὺν βρῖθουν στὴ συγκεκριμένη θεωρητικὴ συγγραφὴ. Ὁ ἐξονομασθεὶς ἐπιμελητὴς, παρὰ τὶς φιλότιμες ἀπόπειρες πὺν καταβάλλει (ἐπιμαρτυροῦνται ἀπὸ τὸν ἱκανοποιητικὸ «θεολογικὸ ὑπομνηματισμὸ» τοῦ κειμένου) παρανοεῖ ἐνίστε πολὺ γνωστὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, ἐνῶ ἄλλοτε ὑπολανθάνουσες θεολογικὲς καὶ ὕμνογραφικὲς ἀναφορὲς διαλανθάνουν ὄντως τῆς προσοχῆς καὶ τῆς προσηκούσης ἐπισημάνσεως. Γιὰ παράδειγμα, ὡς ἐπίλογος τῆς ὅλης πραγματείας τίθεται τὸ ἀκόλουθο κείμενο: «Ταῖς τῆς γοργοεπηκόου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου πρεσβείαις, δέσποτα Θεέ, παντοκράτορ, καὶ πάντων σου τῶν ἀγίων, δώρησαι ἡμῖν γρήγορον νοῦν, σῶφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ὕπνον, ἵνα δοξάζωμεν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πνεύματος· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς

τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»³². Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθη –σὲ ἐκκλησιαστικοῦ, τοῦλάχιστον, χαρακτηρὸς κείμενα– καταληκτῆρια ἀποστροφή, ὅπου, ὅμως, ὁ ἐπιμελητὴς δὲν ἀναγνωρίζει τὸ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς τοῦ Ἀποδείπνου³³, μὲ συνέπεια ἢ συλλογιστική του βάσανος νὰ περιορίζεται σὲ φιλολογικῆς φύσεως ἐρωτήματα καὶ σχολιασμούς³⁴. Ἐνδεικτικῶς μνημονεύουμε, ἐπίσης, τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ τῆς *Ἀκριβείας*, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς γνωστῆς συμπλοκῆς ὀλίγου καὶ κεντήματος γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἀναβάσεως δύο φωνῶν: «Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς ὅτε μὲν κεῖται τὸ κέντημα ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ὑποτάσσει· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω τοῦ ὀλίγου, οὐχ ὑποτάσσει; Καὶ ὁ διδάσκαλος· αἱ φωναὶ ἐν κινήσει εἰσὶν, ὥσπερ τις ποταμὸς ῥέων· ὥσπερ οὖν ἐὰν ἔμπροσθεν τοῦ ῥέοντος ὕδατος ἂν τιθῇ τις φραγμὸν, ἀνακόπτει αὐτὸ τῆς εἰς τὸ ἔμπροσθεν ὁρμῆς· ἐὰν δὲ ἐπάνω τοῦ ὕδατος ἐπιθῇ τι σκεῦος, οὐ κωλύει αὐτὸ τῆς κινήσεως, ἀλλὰ κάκεῖνο συγκινεῖται αὐτῷ. οὕτως καὶ τὸ κέντημα, ὅτε μὲν κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ἀναχαιτίζει τὴν αὐτοῦ φωνήν· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω αὐτοῦ, οὐ κωλύει αὐτὸ τὴν οἰκείαν ἔχειν φωνήν. ὁμοίως καὶ ἡ ὀξεῖα καὶ ἡ πετασθῇ»³⁵. Εἶναι, νομίζουμε, προφανὲς ὅτι ἡ ἐπιλογὴ ἐν προκειμένῳ τοῦ ρήματος «ἀναχαιτίζω» δὲν στερεῖται θεολογικῆς προοπτικῆς· καθ' ἡμᾶς, πρόκειται γιὰ ἔμμεση παραπομπὴ στὴ σχετικὴ ὑμνογραφία τῆς μεγάλης ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων³⁶, συνειρμικῶς ἀναδυομένης στὴ συγκεκριμένη πλοκὴ τοῦ λόγου, ὅπου ἡ ὅλη κίνησις τῶν φωνῶν οἰασδήποτε μελωδίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης προσομοιάζεται, ὡς πρὸς ἄλλον Ἰορδάνη, πρὸς «ποταμὸν ῥέοντα».

Παρόμοιες παρατηρήσεις ἐπιδέχονται εὐάριθμα ἀκόμη σημεῖα τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς³⁷. σπεύδουμε, βεβαίως, νὰ ἀποφύγουμε κατηγορηματικῶς οἰονδήποτε ἀπόλυτο ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁμοειδεῖς ἐλλείψεις, παρερμηνεῖς ἢ παρανοήσεις δὲν ἀπαντοῦν καὶ στὴν περὶ τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ὑφισταμένη ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία (ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σὲ ὀρισμένα σχετικὰ σχόλια τῆς Δέσποινας Μαζαράκη³⁸, ἀλλὰ ἐνδεχομένως καὶ σὲ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ γράφοντος). Εὐκαίρως δὲ ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ παλαιότερη πρόταση τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη (πού, δυστυχῶς, δὲν ἐτηρήθη) γιὰ ἔκδοση τοῦ συνόλου τῶν μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν κειμένων, τὰ ὅποια κυρίως «ἀρέσκονται» σὲ ὁμοειδεῖς συμβολισμοὺς καὶ ἀλληγορικὴ ἐν γένει προσέγγισις τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἐπιμέλεια Ἑλλήνων ἐπιστημόνων³⁹. Ἡ τελευταία παρατήρησις οὐδόλως ἐνέχει σπέρμα σωβινισμοῦ ἢ οἰουδήποτε ἄλλου «ἐθνικοθρησκευτικοῦ ρατσισμοῦ»· σημειώνεται ἀπλῶς μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ὑπὸ τὸ πρῶσμα τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλλήνος θεώρησις παρομοίων κειμένων διευκολύνει τὰ μάλα τὴν κατανόησιν καὶ οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία τους.

δ'. Πρωτογενὴς «θεολογικὴ θεώρησις» τῆς συγγραφῆς

Στὴν προκειμένη περίπτωσιν εὐρισκόμεθα σαφῶς ἐνώπιον μιᾶς «ἐπαμφοτερίζουσας» συγγραφῆς· τὸ κείμενον, κρινόμενον μὲ αὐστηρὰ ἐκατέρωθεν κριτήρια παρουσιάζει προβλήματα καὶ ἐλλείψεις, τὰ ὅποια, βεβαίως, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ. Ἄλλωστε, τὸ

ζητούμενον ἐν προκειμένῳ ἐπικεντρώνεται στὴν ἀνίχνευση τῶν αἰτίων μίξεως ὀρθοδόξου δόγματος πρὸς μουσικὴ θεωρία, ἢ ἄλλως στὴν ἐρμηνεία τῆς τακτικῆς διατυπώσεως μουσικολογικῶν ἐννοιῶν διὰ θεολογικοῦ λόγου. Καὶ πρέπει, βεβαίως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη τακτικὴ δὲν εἶναι ἄγνωστη σὲ ὁμοειδῆ –μεταβυζαντινὰ κυρίως– θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης⁴⁰, ἀναμφιβόλως ὅμως στὴν παροῦσα πραγματεία ἀφ' ἑνὸς μὲν παρουσιάζεται σὲ ἀξιοσημείωτο εὖρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν ἐνδιαφέρουσα πρωτοτυπία σκέψεως, στοιχεῖα ποὺ ἀναδεικνύουν ἰδιαίτερος καὶ τελικῶς διακρίνουν τὸ παρὸν κείμενο τῶν ἄλλων.

Ἄς στρέψουμε λίγο τὸν νοῦ στὸν ἄδηλο θεωρητικογράφο τῆς Ἀκριβείας· τὸν φανταζόμαστε ὡς φιλακόλουθο ἱερομόναχο, νὰ μετέχει ἐνεργῶς στὶς νυχθήμερες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας· τὸν φανταζόμαστε ὡς φιλομαθῆ ὀρθόδοξο χριστιανὸ στὸ προσωπικὸ του σπουδαστήριον, νὰ ἀναγινώσκει ἀκαταπαύστως τὴν Ἀγία Γραφή⁴¹, νὰ μελετᾷ τοὺς πατέρες, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον⁴² καὶ ἰδιαίτερος Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, στὴν ἡγιασμένη φυσιολογία τοῦ ὁποίου σπουδαία συμβολὴ σὲ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ζητήματα ψαλτικῆς τέχνης ἀπέδωσε –ἔστω καὶ ψευδεπιγράφως– ἡ παράδοση τῆς ἐκκλησίας μας⁴³. τὸν φανταζόμαστε ὡς εὐλαβῆ μουσικοδιδάσκαλο στὸ ἰδιωτικὸ διδαστήριό του, νὰ μελετᾷ τὸ παλαιὸ Στιχηράρι⁴⁴, νὰ ἐμπνέεται καὶ νὰ κρατᾷ σημειώσεις, ἀποπειρώμενος νὰ συμπληρώσει, νὰ διευκρινίσει περαιτέρω εἰδικὰ θεωρητικὰ ζητήματα νὰ παραδώσει τὴν καινοφανῆ εὐφάνταστη προσωπικὴ του ἐρμηνεία σὲ ὀρισμένα ἀδιευκρίνιστα θέματα τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης. «Ἀλλ' ἡμεῖς μετὰ τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ ἐρμηνεύσιν μέλλομεν τὰς ὑποθέσεις ταύτας. καὶ μέμνησός μου τῆς ψυχῆς, υἱέ μου, μετὰ τὸν θάνατόν μου. διδάξω σε γὰρ ἅπερ ὀλίγοι γινώσκουσιν»⁴⁵, νουθετεῖ ὁ ἴδιος, μέσῳ τοῦ ὑποτιθεμένου προσώπου τοῦ μαθητοῦ του, τοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀναγνώστες τοῦ πονήματός του. Ἐκδηλῇ εἶναι ἡ ἀγωνία ποὺ τὸν διακατέχει, οἱ μαθητές του νὰ κατανοήσουν δύσληπτα καὶ δυσνόητα συχνὰ θεωρητικὰ δεδομένα τῆς ψαλτικῆς· μιμούμενος δὲ τὴν Κυριακὴ τακτικὴ διδάσκει παραβολικῶς: «...ἐπειδὴ οὐδὲν ἐννοήσας τὰς παραβολὰς ἐκεῖνας, λοιπὸν χρῆζεις καὶ ἄλλης παραβολῆς»⁴⁶, λέγει ὁ ἴδιος πρὸς τὸν μαθητὴ του σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ ἐγχειριδίου.

Ποιὸς λόγος τὸν ὠθεῖ νὰ συσχετίζει τὸ περιεχόμενον τῶν «παραβολῶν» τοῦ πρὸς ἀγιογραφικὰ χωρία, ὀρθόδοξες δογματικὲς ἀλήθειες ἢ ἐξειδικευμένες πατερικὲς διδασκαλίες; Ὅπως δὴποτε ἡ προσωπικὴ του παιδεία, οἱ βαθιεῖς ἐκκλησιαστικὲς καταβολές του, ἢ ὅλη θεολογικὴ προδιάθεσή του, ποὺ κατὰ τὴν διατύπωση, ἀνάπτυξη καὶ ἐρμηνεία μουσικῶν ζητημάτων συνειρμικῶς ἀνασύρει στὸν νοῦ του τὰ ἀντίστοιχα θεολογικὰ δεδομένα: «ἐγὼ γάρ <ὁ ἁμαρτωλός> περὶ σημαδίων ἐρμηνεύω· ὅμως ἅπερ ἤκουσα παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἐρῶ»⁴⁷, διευκρινίζει ὁ ἴδιος. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοια πρέπει, φρονοῦμε, νὰ αἰτιολογηθεῖ τὸ γεγονός τῆς διαντίσεως τοῦ περὶ ψαλτικῆς τέχνης θεωρητικοῦ λόγου τοῦ μὲ ἀγιογραφικὰ παράλληλα, φαινόμενο συχνότατο στὸ σύγγραμμά του· ἰδού, γιὰ παράδειγμα, πῶς σχολιάζει τὴν μεταξὺ σημαδίου σώματος καὶ σημαδίου πνεύματος ὑφισταμένη διαφορὰ: «καὶ ἄκουσον πάλιν ἐρμηνείαν περὶ τοῦ πνεύματος·

τὸ γὰρ πνεῦμα ἐντιμότερόν ἐστιν τοῦ σώματος, ὅτι τὸ σῶμα διὰ τὸ πνεῦμα ἐγένετο, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα διὰ τὸ σῶμα. ὥστε καὶ ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ ἐκ τῆς γῆς, ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα· οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα»⁴⁸. Ὁμοιοτρόπως, πάλι, σχολιάζει τὴν πολυειδῆ ἐνέργεια τοῦ χορεΐσματος, ὅπου ἐπικαλεῖται τὸν προφήτη Ἡσαΐα: «τὸ μὲν χορεῦμα γίνεται καὶ ἀπὸ ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ πολλῶν, ὁ δὲ χορὸς δηλοῖ περὶ συνάξεως. τὸ μὲν ὄνομα ἐνικῶς, ἢ δ' ἐνέργεια πληθυντικῶς· ὡς γέγραπται· ἄχορὸς ἀγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ὑμνεῖ σε καὶ λέγει· Ἄγιος, ἄγιος, ἄγιος εἰ ὁ Θεὸς κύριος Σαβαώθ καὶ <πλήρης ὁ οὐρανὸς καί> ἡ γῆ τῆς δόξης σου»⁴⁹. Ἐρμηνεύοντας δὲ τὸ σεῖσμα, καὶ προσομοιάζοντας αὐτὸ πρὸς σεισμὸν σείοντα οἶκον, σημειώνει: «...εἴη δ' ἂν ὁ σεισμὸς οὗτος νεῦσις Θεοῦ πρὸς τοὺς ἐν τῇ γῇ, ἐφ' ἧς ὁ οἶκος ἴδρυσται. ὁ ἐπιβλέπων γὰρ φησιν ὁ Δαυὶδ ἑπὶ τὴν γῆν, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν'. οὕτως οὖν καὶ τὸ σεῖσμα...»⁵⁰.

Ἐπιπροσθέτως, ὅμως, πρὸς παρόμοια προσέγγιση τῆς ψαλτικῆς συνηγοροῦν ἐνδεχομένως καὶ οἱ ἀκόλουθες δύο «ἀμφίρροπες» συνθήκες, πού πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συμπαρακολουθοῦν τὴν ὅλη ἀνάπτυξη τῆς σκέψεως τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου μας καὶ πρυτανεύουν κατὰ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγχειριδίου πού αὐτὸς παραδίδει:

α) Ὡς πρώτη συνθήκη εἶναι, νομίζουμε, θεμιτὸ νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἀνάλογες προϋποθέσεις ἐκ μέρους τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ λόγου του· ὁ συγκεκριμένος θεωρητικογράφος ἀπευθύνεται πρὸς ὁμοϊδεάτες του, πρὸς ἀνθρώπους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιβάλλου, ἐγκρατεῖς λιπαρᾶς θεολογικῆς παιδείας. Πῶς ἀλλιῶς αἰτιολογεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς ὁμοιότητος καὶ ἐν ταύτῃ διαφορᾶς τριῶν φωνητικῶν σημαδίων, ὀλίγου, ὀξεῖας καὶ πεταστῆς, μέσῳ τοῦ δόγματος τῆς Ἀγίας Τριάδος: «ὅμοιός ἐστι καὶ ὁ ἄνθρωπος, νοῦς, ψυχὴ, καὶ σῶμα ἐν μιᾷ ὑποστάσει, νῦν δὲ καὶ τὰ τρία σημάδια ταῦτα, ἡγουν τὸ ὀλίγον, καὶ ἡ ὀξεῖα, καὶ ἡ πεταστή, κατὰ τὴν μετροφωνίαν ἰσόφωνά εἰσι, κατὰ δὲ τὴν ιδιότητα τῆς χειρονομίας, ἄλλο ἐστὶ τὸ ὀλίγον, καὶ ἄλλο ἡ ὀξεῖα, καὶ ἄλλο ἡ πεταστή. Καὶ προσκυνῶ καὶ δοξάζω τὴν παναγίαν Τριάδα· οὐ τολμῶ δὲ παραβαλεῖν, ἀλλὰ μετὰ φόβου καὶ τρόμου οὕτω λέγω, ὡς ἔμαθον ἀκριβῶς ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως· ὅτι κατὰ τὴν θεότητα μίαν φύσιν ἔχει ἡ ἁγία Τριάς, κατὰ δὲ τὰς ιδιότητας τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἄλλος ἐστὶν ὁ πατήρ, καὶ ἄλλος ὁ υἱός, καὶ ἄλλο τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· τρία πρόσωπα ἐν μιᾷ θεότητι, ἣ πρέπει πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁵¹. Ὁ ἄδελος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μοιάζει νὰ ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερη μέριμνα ὥστε νὰ ἰσχύει ἀντιστρόφως γνωστὴ ρήση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τὴν ὁποία ἂς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νὰ παραφράσουμε ἀρμοδίως: «Τὴν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος ἔκθεσιν τοῖς τῆς ψαλτικῆς σημαδίῳ ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῷ οἰκείῳ καὶ προφανεῖ τοῦ δόγματος τὴν τῆς μουσικῆς θεωρίας γνῶσιν λαμβάνοντως ὑποδεξώμεθα»⁵².

β) Ἡ δευτέρα συνθήκη εὐρίσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς πρώτης, καθ' ὅτι πρόδηλη εἶναι ἡ διαπίστωση πῶς ὁμιλῶντας διὰ θεολογικοῦ λόγου περὶ θεωρητικῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης θεμάτων ὁ θεωρητικογράφος μας ἐπιθυμεῖ προφανέστατα νὰ διδάξει θεολογία μέσῳ τῆς μουσικῆς. Τούτῃ ἢ τελευταία παρατήρηση προσεπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐξῆς καταπληκτικὴ

περίπτωση, τὴν ὁποία ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ἀκροθιγῶς· ἐν κατακλείδι τῆς περὶ πνευμάτων ἐνότητος τοῦ ἐγχειριδίου, ὁ συντάκτης καταχωρίζει μιὰν –θεολογικοῦ ἀμιγῶς περιεχομένου– ἐκτενὴ παράγραφο, περὶ ἀγγέλων διαλαμβάνουσα, ὅπου παραθέτει –καὶ σχολιάζει ἐν συνεχείᾳ– πλήρως σχεδὸν τὸ δέκατο ἑβδομο κεφάλαιο τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἴδου, σὲ παράλληλους πίνακες, πῶς διαμορφώνεται τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ

Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως⁵³

Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν αὐτούς, κατ’ οἰκείαν εἰκόνα κτίσας αὐτούς φύσιν ἀσώματον, οἷόν τι πνεῦμα ἢ πῦρ ἄυλον, ὥς φησιν ὁ θεῖος Δαβὶδ· Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα, τὸ κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὁζὺν περὶ τὴν θείαν ἔφεσιν τε καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον.

Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία νοερά, ἀεικίνητος, ἀντεξούσιος, ἀσώματος, θεῶ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφυῖα, ἧς οὐσίας τὸ εἶδος καὶ τὸν ὅρον μόνος ὁ κτίστης ἐπίσταται. Ἀσώματος δὲ λέγεται καὶ ἄυλος, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ ἄυλον τὸ θεῖον ἐστὶ καὶ ἀσώματον.

Ἔστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ ἀντεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνώμην ἥτοι ἐθελότρεπτος· πᾶν γὰρ κιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον δὲ τὸ ἄκτιστον ἄτρεπτον, καὶ πᾶν λογικὸν ἀντεξούσιον. Ὡς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά ἀντεξούσιός ἐστιν, ὥς δὲ κτιστὴ τρεπτὴ, ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χειρὸν τρέπεσθαι.

Ἀνεπίδεκτος μετανοίας, ὅτι καὶ ἀσώματος· ὁ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. Ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· πᾶν γὰρ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾶ κατὰ φύσιν. Μόνος δὲ ὁ θεὸς αἰεὶ ὢν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ αἰεῖ· οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ’ ὑπὲρ χρόνον ὁ τῶν χρόνων ποιητὴς.

Φῶτα δευτέρα νοερά ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεόμενα, ἀλλ’ ἄνευ λόγου προφορικοῦ μεταδιδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ βουλήματα.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ ἐτελειώθησαν κατ’ ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· ὅτε γὰρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. Οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ τειχῶν καὶ θυρῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γάρ. Ἀορίστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθότι εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς ὁ θεὸς φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ’ ἐν μετασχηματισμῷ, καθὼς δύνανται οἱ ὁρῶντες

ὁρᾶν. Ἀόριστον γάρ ἐστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν γὰρ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸ θεοῦ ὀρίζεται'.

Ἐξωθεν τῆς οὐσίας τὸν ἁγιασμόν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες, μὴ γάμου χρήζοντες, ἐπειδήπερ μὴ εἰσι θνητοί.

Νόες δὲ ὄντες ἐν νοητοῖς καὶ τόποις εἰσὶν, οὐ σωματικῶς περιγραφόμενοι (οὐ γὰρ σωματικῶς κατὰ φύσιν σχηματίζονται οὐδὲ τριχῇ εἰσι διαστατοί), ἀλλὰ τῷ νοητῶς παρεῖναι καὶ ἐνεργεῖν, ἔνθα ἂν προσταθῶσι, καὶ μὴ δύνασθαι κατὰ ταὐτὸν ὧδε κακεῖσε εἶναι καὶ ἐνεργεῖν.

Εἴτε ἴσοι κατ' οὐσίαν εἴτε διαφέροντες ἀλλήλων, οὐκ ἴσμεν. Μόνος δὲ ὁ ποιήσας αὐτοὺς θεὸς ἐπίσταται, ὁ καὶ τὰ πάντα εἰδώς. Διαφέροντες δὲ ἀλλήλων τῷ φωτισμῷ καὶ τῇ στάσει, εἴτε πρὸς τὸν φωτισμὸν τὴν στάσιν ἔχοντες ἢ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ φωτισμοῦ μετέχοντες, καὶ ἀλλήλους φωτίζοντες διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς τάξεως ἢ φύσεως. Δῆλον δέ, ὡς οἱ ὑπερέχοντες τοῖς ὑποβεβηκόσι μεταδιδόασιν τοῦ τὲ φωτισμοῦ καὶ τῆς γνώσεως.

Ἰσχυροὶ καὶ ἔτοιμοι πρὸς τὴν τοῦ θείου θελήματος ἐκπλήρωσιν καὶ πανταχοῦ εὐθέως εὐρισκόμενοι, ἔνθα ἂν ἡ θεία κελεύση ἐπίνευσις, τάχει φύσεως, καὶ φυλάττοντες μέρη τῆς γῆς, καὶ ἐθνῶν καὶ τόπων προΐστάμενοι, καθὼς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ ἐτάχθησαν, καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς οἰκονομοῦντες καὶ βοηθοῦντε ἡμῖν· πάντως δὲ ὅτι κατὰ τὸ θεῖον θέλημά τε καὶ πρόσταγμα ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες αἰεὶ τε περὶ θεὸν ὑπάρχοντες.

Δυσκίνητοι πρὸς τὸ κακὸν ἀλλ' οὐκ ἀκίνητοι, νῦν δὲ καὶ ἀκίνητοι, οὐ φύσει ἀλλὰ χάριτι καὶ τῇ τοῦ μόνου ἀγαθοῦ προσεδρεΐᾳ. Ὁρῶντες θεὸν κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφήν ἔχοντες. Ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες Ὡς ἀσώματοι καὶ παντὸς σωματικοῦ πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπαθεῖς· μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι. Μετασχηματίζονται δέ, πρὸς ὅπερ ἂν ὁ δεσπότης κελεύση θεός, καὶ οὕτω τοῖς ἀνθρώποις ἐπιφαίνονται καὶ τὰ θεῖα αὐτοῖς ἀποκαλύπτουσι μυστήρια. Ἐν οὐρανῷ διατρίβουσι καὶ ἐν ἔργον ἔχουσιν ὑμνεῖν τὸν θεὸν καὶ λειτουργεῖν τῷ θείῳ αὐτοῦ θελήματι.

Καθὼς δὲ ὁ ἀγιώτατος καὶ ἱερώτατος καὶ θεολογικώτατός φησι Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης· Πᾶσα ἡ θεολογία ἡγουν ἡ θεία γραφή τὰς οὐρανίους οὐσίας ἐννέα κέκληκε, ταύτας ὁ θεὸς ἱεροτελεστής εἰς τρεῖς ἀφορίζει τριαδικὰς διακοσμήσεις. Καὶ πρώτην μὲν εἶναί φησι τὴν περὶ θεὸν οὖσαν αἰεὶ καὶ προσεχῶς καὶ ἀμέσως ἡνῶσθαι παραδεδομένην τὴν τῶν ἑξαπτερύγων Σεραφίμ καὶ τῶν πολυομμάτων Χερουβὶμ καὶ τῶν ἁγιωτάτων Θρόνων, δευτέραν δὲ τὴν τῶν Κυριοτήτων καὶ τῶν Δυνάμεων καὶ τῶν Ἐξουσιῶν, τρίτην δὲ καὶ τελευταίαν τὴν τῶν Ἀρχῶν καὶ Ἀρχαγγέλων καὶ Ἀγγέλων'.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ θεολόγος λέγει Γρηγόριος· Πρῶτον ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν· ἕτεροι δέ, ὅτι μετὰ τὸ γενέσθαι τὸν πρῶτον οὐρανόν. Ὅτι δὲ πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως, πάντες ὁμολογοῦσιν. Ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἔπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἄνθρωπον.

Ὅσοι δὲ φασιν τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασδήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ ὄντες οὐκ εἰσι δημιουργοί. Πάντων δὲ ποιητὴς καὶ προνοητὴς καὶ

συννοχὲς ὁ θεὸς ἐστίν, ὁ μόνος ἄκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

Ἀδήλου

Ἀκριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης⁵⁴

Φησὶν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι.

Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν αὐτούς, κατ' οἰκειάν εἰκόνα κτίσας αὐτοὺς φύσιν ἀσώματον, οἷόν τι πνεῦμα ἢ πῦρ ἄυλον, ὥς φησιν ὁ θεῖος Δαβὶδ· 'Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα', τὸ κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὁξὺν περὶ τὴν θείαν ἔφεσίν τε καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον.

Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία νοερά, ἀεικίνητος, ἀντεξούσιος, ἀσώματος, θεῶ λειτουργοῦσα, καὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφύια, ἧς οὐσίας τὸ εἶδος καὶ τὸν ὅρον μόνος ὁ **κτίσας** ἐπίσταται. ἀσώματος δὲ **ἄυλος λέγεται**, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ **ὄντως** ἄυλον τὸ θεῖον ἐστὶ καὶ ἀσώματον.

Ἔστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ ἀντεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνώμην ἡγουν ἐθελότρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον γὰρ τὸ ἄκτιστον ἄτρεπτον, καὶ πᾶν λογικὸν ἀντεξούσιον. ὥς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά, ἀντεξούσιός ἐστιν, ὥς δὲ κτιστὴ **καὶ** τρεπτὴ, ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

Ἀντεπίδεκτος μετανοίας, ὅτι καὶ ἀσώματος· ὁ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· **ἡγουν ὁ ἄγγελος**. πᾶν γὰρ τὸ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾷ κατὰ φύσιν. μόνον δὲ θεὸς αἰεὶ ὢν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ αἰεῖ· οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ' ὑπὲρ χρόνον ὁ τῶν χρόνων ποιητὴς **φύσει ἀθάνατός ἐστι**.

Φῶτα δευτέρα νοερά ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεόμενα, ἀλλ' ἄνευ λόγου προφορικοῦ διδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ **βουλεύματα**.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ ἐτελειώθησαν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· ὅτε γὰρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ. καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γὰρ εἰσιν. ἀορίστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθότι εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς ὁ θεὸς φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν **μετασχηματισμοῖς**, καθὼς δύνανται οἱ ὁρῶντες ὁρᾶν. 'ἀόριστον γὰρ ἐστὶ φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν δὲ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸ θεοῦ ὀρίζεται'.

Ἐξωθεν τῆς οὐσίας τὸν ἁγιασμὸν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες,

ὁρῶντες τὸν Θεὸν κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφήν ἔχοντες. ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς ἀσώματοι καὶ παντὸς σωματικοῦ πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπαθεῖς· μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ θεολόγος ἔφη Γρηγόριος· 'πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν'. ἕτεροι δὲ

πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως πάντες ὁμολογοῦσιν. ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἔπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νεορὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἄνθρωπον.

Ὅσοι δὲ φασὶ τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασδήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ ὄντες οὐκ εἰσὶ δημιουργοί. πάντων δὲ ποιητῆς καὶ συνοχεὺς ὁ Θεός ἐστιν, ὁ μόνος ἄκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

Ἡ παρεμβολὴ τῆς ἐν λόγῳ «ἀγγελολογίας»⁵⁵, πρὶν χαρακτηρισθεῖ –ὅπως θὰ ἦταν θεμιτό, ἄλλωστε– δομικὴ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέως⁵⁶, πρέπει, φρονοῦμε νὰ μᾶς προβληματίσει ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν τῆς σκοποθεσίας· αἵφνης, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀποτελεῖ μιὰν ἐσκεμμένη ἔμμεση διδαχὴ, ὑπαγορευθεῖσα ἀπὸ εἰδικὲς ἱστορικὲς ἢ ἄλλες συγκυρίες, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν ἀδυνατοῦμε νὰ ἐξιχνιάσουμε, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὁ κίνδυνος τῆς πλάνης τῶν Ἰουδαίων, οἱ ὅποιοι «ἔτοιμοι ὄντες πρὸς τὸ λατρεύειν τοῖς κτίμασιν, εἰ εἶπεν αὐτοῖς περὶ τῶν ἀγγέλων, εὐχερῶς ἂν ἀφέντες τὸν Θεὸν ἠβουλήθησαν τοῖς ἀγγέλοις λατρεῦσαι»⁵⁷.

Εἶναι δὲ αἰὸ ἰδιαίτερας παρατηρήσεως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας δὲν περιορίζεται στὴν ἐπισημανθεῖσα ἔμμεση «θεολογικὴ διδαχὴ», ἀλλὰ συναπτῶς πὸς αὐτὴν προσφέρει συνειδητῶς μιὰν ὁμοειδῆ ἰδική του «θεολογικὴ μαρτυρία», ἐμμένοντας ἀκριβῶς στὴν μεταξὺ κτίστου καὶ κτίσματος διάκριση. Ὁ λόγος του, κατ' ἀκριβείαν, πλήρως ἐναρμονισμένος πρὸς τὴν ἐν γένει κοσμολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ ὀρθόδοξη διδασκαλία, περιγράφει τὴν τριττὴ διαβάθμιση στὴν κλίμακα τῆς δημιουργίας (: Θεός, ἄγγελος, ἄνθρωπος), ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐνδιατρίβοντας στὶς ἐννοιαεὶς «ποιητῆς» καὶ «δημιουργός» [ὄροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐννοεῖται «κυρίως, ὄντως καὶ ἀληθῶς ὁ Θεός»⁵⁸, «καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἐξ ἀνάγκης ὁ ἄνθρωπος»⁵⁹], ἀφ' ἑτέρου δὲ κατατάσσοντας τοὺς ἀγγέλους σὲ ἰδιαίτερα κατηγορία, περὶ τῆς ὁποίας ἡ ὀρθόδοξη παράδοση φεῖδεται εἰδικωτέρων πληροφοριῶν⁶⁰.

Παρακολουθώντας, πλέον συγκεκριμένως, τὸν συλλογισμό του ἐπισημαίνουμε ὅτι ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα· κατὰ μὲν τὸ πρῶτο, διευκρινίζοντας τὴν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διαφορὰ, ἐκθέτει οὐσιαστικῶς τὴν κοσμολογία του⁶¹:

«Δημιουργὸς δέ, ὅτι δημοσίως, ἤγουν φανερώς ἐποίησε τὰ πάντα· ἀλλ' οἱ μὲν ἄνθρωποι ἐξ ὑποκειμένης ὕλης δημιουργοῦσιν, ἐκ λίθων τυχὸν ἢ καὶ ξύλων ποιοῦντες οἰκίαν. δεῖ δὲ γινώσκειν, ὅτι ποιητὴς μὲν λέγεται ὁ ποιῶν τι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι. δημιουργὸς δὲ παρὰ ἐτέρας ὕλης λαμβάνων καὶ ποιῶν ἕτερον πρᾶγμα. οἶον λαμβάνομεν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ βαλόντες ὕδωρ ποιοῦμεν πηλόν⁶², καὶ λαμβάνομεν καὶ πέτρας καὶ κτίζομεν οἴκους. ὁμοίως ἀπὸ ἀμπελῶνος λαμβάνομεν κλήματα, καὶ φυτεύομεν ἕτερον ἀμπελῶνα, καὶ τὰ πάντα οὕτω ποιοῦμεν ἡμεῖς. ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὄντως ἀπ' οὐδενός, ἀλλ' ὥς οἶδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητὴς. ὁμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἤγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῶα, πετεινά, θαλάσσεια, γῆϊνα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον. οὕτως ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει⁶³. λοιπὸν καὶ ἄνθρωποι τεχνῖται λέγονται δημιουργοὶ καταχρηστικῶς καὶ οὐ κυρίως ποιηταὶ δὲ οὐδέποτε λέγονται. εἰ δὲ καὶ ῥηθῆσονται ἐξ ἀνάγκης. ὁ Θεὸς γὰρ ὄντως καὶ ἀληθῶς ἐστὶν ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς πάσης κτίσεως»⁶⁴.

Κατὰ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο, σχολιάζοντας (καὶ τεκμηριώνοντας μὲ ἐπίκληση πολυπληθῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων) τὴν μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων διαφορὰ, ἐνδιατρίβει μᾶλλον στὴν ἀνθρωπολογία καὶ ἀγγελολογία, μὲ ἐμβόλιμες, ὅμως, χριστολογικὲς ἀναφορές⁶⁵:

«πλὴν δὲ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔλαβον χάριν μείζονα τῶν ἀγγέλων· πῶς; ὅτι ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, θεὸς ἄυλος ὑπάρχων, ἐφόρεσε τὴν σάρκα καὶ γέγονεν ἄνθρωπος, ὁμοίως καὶ <ἡ> ἀνθρωπότης ἐχρίσθη τὴν θεότητα⁶⁶.

»εἰπὼν γὰρ τῇ Μαγδαληνῇ Μαρίᾳ· 'Πορεύου δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, καὶ εἰπέ αὐτοῖς' [Ἰω. κ', 17], ἄρα καὶ πάντας τοὺς πιστοὺς ἀδελφούς ἐκάλεσεν. 'Εἶπε δὲ τις τῷ Ἰησοῦ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ἐστήκασιν ζητοῦντές σοι λαλῆσαι. εἶπεν δὲ ὁ Ἰησοῦς τῷ εἰπόντι αὐτῷ· τις ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ εἶπεν· ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτὸς μου ἀδελφὸς καὶ ἀδελφὴ καὶ μήτηρ μου ἐστίν' [Ματθ. ιβ', 47-50].

»οἵτινες [sc. ἄνθρωποι] χριστοὶ λέγονται χρισθέντες τῷ βαπτίσματι, καὶ τέκνα Θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ Χριστοῦ χρηματίζουσι κατὰ μέθεξιν, οὐχὶ φύσει ἀλλὰ θέσει, ἤγουν χάριτι⁶⁷. ὥστε καὶ οἱ ἄγγελοι ἀθάνατοι κατὰ χάριν, οὐχὶ δὲ κατὰ φύσιν.

»λέγει γὰρ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου· 'ἐγὼ εἶπα θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες' [Ψαλμ. πα', 6]· καὶ οὐκ εἶπε πρὸς τοὺς ἀγγέλους 'θεοὶ ἐστε', ἀλλὰ πρὸς ἡμᾶς. δηλονότι φυλάξομεν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ. καὶ πάλιν ὁ Χριστὸς· 'Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται' [Ματθ. ε', 9]. ὁρᾷς πόσα χαρίσματα ἐδόθη τῷ ἀνθρώπῳ; 'ποιήσωμεν' φησιν 'τὸν ἄνθρωπον' [Γεν. α', 26]. οὐκ εἶπε 'ποιήσω', ἀλλὰ 'ποιήσωμεν', δηλονότι ἐγὼ ὁ πατὴρ ὁ ἀγέννητος, καὶ ὁ μονογενὴς μου υἱὸς ὁ πρὸ αἰώνων γεννηθεὶς. καὶ τὸ πνεῦμά μου τὸ ἅγιον τὸ ἐκπορευθὲν ἐξ ἐμοῦ, ὡς φησιν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· 'ὅταν δὲ εἶπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα λέγω' [P.G. 36, 320B καὶ 628C]⁶⁸. ἓνα γὰρ θεὸν γινώσκομεν· μόναις δὲ ταῖς ιδιότησι τῆς πατρότητος καὶ τῆς υἰότητος

καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τὴν διαφορὰν δεικνύντα τῶν ὑποστάσεων⁶⁹. ‘ποιήσωμεν’ τοίνυν ‘τὸν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα’ [Γεν. α', 26]

»ἐμελλεν γὰρ ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τὴν ἡμετέραν μορφήν καὶ καθομοίωσιν, τουτέστιν ἀγαθόν, εὐσπλαγχνον ἐλεήμονα, αὐτεξούσιον. χαρίσωμεν αὐτῷ ἐξουσίαν ἵνα ἐκδικήσῃ καὶ ἐλεήσῃ ὡς βασιλεὺς καὶ κριτής.

»Κύριος γὰρ θανατοῖ φησι ‘καὶ ζωογονεῖ’ [Α' Βασ. β', 6]. καὶ Ἡλίας ὁ προφήτης τοὺς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνῃς ἐθανάτωσε [βλ. Γ' Βασ. ιη', 25-40]· καὶ τῆς χήρας τὸν υἱὸν λόγῳ ἀνέστησε [βλ. Γ' Βασ. ιζ', 17-24]. τὸν δὲ οὐρανὸν ὥσει δέρριν (Ψαλμ. ργ', 2) ἐχάλκευσε, καὶ οὐρανίους σταγόνας ἀπέκλεισε· καὶ τὴν γῆν ἔγκαρπον ἄκαρπον πεποίηκεν [βλ. Γ' Βασ. ιη', 20-46]. ὁμοίως καὶ ὁ Πέτρος οὐκ ἐν μαχαίρᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ γλώσσῃ ἐθανάτωσεν ἄνδρα ὀνόματι Ἀνανίαν σὺν Σαπφείρῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ [βλ. Πράξ. ε', 1-11]. ἀνέστησε πάλιν τὴν Ταβιθά [βλ. Πράξ. θ', 36-43].

»ἰδοὺ γὰρ καὶ ὁ ἄνθρωπος ‘θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ’ [Α' Βασ. β', 6]. κατὰ χάριν καὶ οὐ κατὰ φύσιν· φυσικῶς δὲ ἔχει τὸ ‘ποιεῖν καὶ ἐργάζεσθαι’ [Γεν. β', 15] πᾶσαν ἐπιστήμην, καὶ φυτεύειν πᾶν δένδρον ἔγκαρπον, καὶ σπείρειν καὶ θερίζειν, καὶ κτίζειν πόλεις καὶ χώρας, καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς κατ’ εἰκόνα Θεοῦ λέγεται. περὶ δὲ ἀγγέλου οὐκ ἠκούσθη ποτὲ ὅτι ἀγγελος ἔκτισε πύργον ἢ οἰκίαν. ἄγγελος δὲ λέγεται διὰ τὸ ἀγγελτικόν, ὅτι ἀναγγέλλει τὰ τοῦ Θεοῦ προστάγματα τοῖς ἀνθρώποις, ὁ μὲν οὖν ἄγγελος νοερός ἐστι καὶ μόνον. ὁ δὲ ἄνθρωπος καὶ νοερός ἐστι καὶ αἰσθητός, ἡγουν ψυχὴ νοερὰ καὶ σῶμα γήϊνον, τουτέστιν ἐκ γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός·

»καὶ ἐνεφύσησέ φησιν ‘ὁ Θεὸς εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν’ [Γεν. β', 7]».

Ὡς συμπέρασμα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διατυπώσουμε τὴν ἐξῆς εἰκασία· ὑπὸ τῇ σκιώδη πρόφασιν τῆς αἰτιολογήσεως τῆς δημιουργίας («ποιήσεως») τῶν τεσσάρων σημαδίων-πνευμάτων, κατὰ τὸν τύπον τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («πυρός, ἀέρος, ὕδατος καὶ γῆς»), ὁ θεωρητικογράφος, θέτοντας τεχνηέντως σχετικὴ ἐρώτησι στάχείλῃ τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ, οὐσιαστικῶς παρέχει στὸν διδάσκαλον τὴ δυνατότητα νὰ προβεῖ σὲ συστηματικὴ διδασχὴ ἐπὶ τῶν ἐπισημανθεισῶν λεπτῶν δογματικῶν διακρίσεων τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Τὸ δομικὸ σχῆμα διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μεθοδεύει τὴν εἰκαζομένην πρόθεσίν του ἐπικυρώνει τοῦ λόγου μας τὸ ἀσφαλές:

ι) Ἀρχικὴ τοποθέτησις, στὴ συνάφεια τοῦ περὶ σημαδίων - πνευμάτων θεωρητικοῦ λόγου του, κατὰ τὸ πέρας τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν συγκεκριμένων τεσσάρων σημαδίων, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴ μνεΐα τῶν σημαδίων ἐλαφρὸν καὶ χαμηλή:

«σκοποὺν γὰρ εἶχε ὁ ποιήσας τὰ σημάδια συντελεσθῆναι τὰ τέσσερα πνεύματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων στοιχείων· πυρός, ἀέρος, ὕδατος καὶ γῆς. ὅτι καὶ πάντα χόρτον σπόριμον σπείρον σπέρμα, ὃ ἐστὶν ἐπάνω τῆς γῆς. καὶ πᾶν ξύλον, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ καρπὸν σπέρματος σπορίμου· καὶ πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς· καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ· καὶ πᾶν ἐρπετὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ ψυχὴν ζωῆς, ἐκ τεσσάρων στοιχείων

ἐδημιούργησεν ὁ Θεός. καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐντεῦθεν γέγονεν, πλὴν ζῶον λογικὸν ὀνομάζεται, λέγεται δὲ καὶ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὁμοίωσιν»⁷⁰.

ii) Ἐμβόλιμη ἐρώτηση τοῦ μαθητοῦ, τῆς ὁποίας ἔπεται ἡ ὡς ἄνω μακρὰ «θεολογικὴ (καὶ δὴ «ἀγγελολογικὴ») παρέκβαση» καὶ ἡ μετ' αὐτὴν σχετικὴ κοσμολογικὴ, ἀνθρωπολογικὴ καὶ χριστολογικὴ διδαχὴ:

«Καὶ ὁ μαθητής· καὶ πῶς ὁ ἄγγελος οὐ λέγεται κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καίτοι ἐστὶν ἀθάνατος, καὶ οὔτε τρέφεται· ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ἀποθνήσκει;»⁷¹.

iii) Κατάληξη τῆς ἀνωτέρω «θεολογικῆς ἐνότητος», διὰ τῆς ὁποίας ὁ λόγος ἐπιστρέφει στὴν ἀρχικὴ ἀναφορὰ, δηλαδὴ τὰ σημάδια - πνεύματα· ἐφ' ἑξῆς, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σχολίων περὶ τοῦ σημαδίου χαμηλὴ (γεγονὸς ποὺ μᾶς συνδέει εὐθέως μὲ τὴν πρὸ τῆς παρεκβάσεως ἀναφορὰ τοῦ λόγου), συνεχίζεται ἡ ἐρμηνεία τῶν ὑπολοίπων σημαδίων καταβάσεως:

«ὡς εἶδεν τοίνυν ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ πᾶσα πνοὴ καὶ πᾶσα κτίσις ἐξ αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἐγένοντο, ἐποίησε καὶ τὰ πνεύματα τέσσαρα, περὶ ὧν καὶ πολλὴν τὴν ἐρμηνείαν ἐποιήσαμεθα»⁷².

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καθαρῶς μουσικολογικῆς ἐπόψεως κρινομένη, ἡ περὶ ἀγγέλων ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς συγγραφῆς βοηθεῖ ἀποφασιστικῶς τὸν συντάκτη νὰ διδάξει –ἔστω καὶ «δὶ' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι»⁷³– γιὰ τὰ ἐξῆς περὶ τῆς κατηγορίας ὧν σημαδίων-πνευμάτων βασικὰ δεδομένα· τὴν ἄυλη διάστασή τους («οἷόν τει πνεῦμα [...] κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὀξύ»⁷⁴), τὴν φωνητικὴ ἀνωτερότητά τους («τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον»⁷⁵), τὴν ἔντονη καὶ ἀπεριόριστη κινητικότητα τους («ἀεικίνητοι, αὐτεξούσιοι, ἀσώματοι [...] οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γάρ εἰσιν»⁷⁶) καί, τέλος, τὴν εἰς τύπον τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός»⁷⁷) δημιουργία τους καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν οἰκοθεν ἀποδοχὴ τῆς λειτουργίας τους, καθ' ὅτι «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι [...] διὰ τοῦ λόγου [...] ἐκτίσθησαν»⁷⁸.

Ἡ τελευταία δογματικὴ ἀπόφαση τοῦ συγγραφέως προδίδει, πιστεύουμε, καὶ μία πλέον πρακτικὴ παράμετρο τοῦ συλλογισμοῦ του. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ περιγραφομένη ἐδῶ διδασκαλία ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς τὸ τελευταῖο ἐπιχείρημά του ἔναντι τῶν –περὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος– ἀλλεπαλλήλων, ἐπωδύνως ὀχληρῶν, ἐρωτήσεων τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ του⁷⁹, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι μέσῳ αὐτῆς ἐπιθυμεῖ, ἐνδεχομένως, νὰ ὑποδείξει στὸν οἰονδήποτε μαθητὴ ὅτι, ὅπως εὐστόχως σημείωσε παλαιότερα ἡ Δέσποινα Μαζαράκη, «οἱ μουσικοθεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς παπαδικῆς καθιερώνονται, γι' αὐτὸ διαφυλάσσονται καὶ

λατρεύονται με τὴν ἴδια εὐλάβεια, ζῆλο καὶ φανατισμό, ὅπως καὶ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα»⁸⁰. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράμετρο ὑπογραμμίζει σαφῶς καὶ ἡ ἀκόλουθη «ἀφοπλιστικὴ» νοθεσία του: «νῦν δὲ κατὰ τὸν λόγον τοῦτον δέχου [...] καὶ μὴ ζήτηι πλέον· ὅτι ἐκεῖνος ὁ ποιήσας τὰ σημάδια οὐκ ἐποίησε ταῦτα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ σοφίας, ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ. ὅτι ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὡς ἔφησεν ὁ προφήτης· 'Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησεν'. αὐτῷ πρέπει ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος· πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁸¹.

δ'. Ἐπιλεγόμενα

Ἐπιγραμματικῶς συμπεραίνουμε, ἐν κατακλείδι, ὅτι μετὰ τὴν ὅλη τυπολογία τοῦ πονήματός του ὁ ἄδελφος θεωρητικογράφος τῆς *Ἀκριβείας* ὑποδεικνύει μυστικῶς τὴν οὐσία τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἐπισημαίνει, δηλαδή, ἐμμέσως τὴν πεποίθησή του ὅτι οἱ διάκονοι τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης, «οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες»⁸², πρέπει διὰ τῆς ψαλμωδῆσεως καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως τῶν σημαδιῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης νὰ ἀνάγονται, κατὰ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, «ἀπὸ τῶν αἰταιτῶν εἰς τὰ αἷτια, τουτέστιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν συμβόλων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ νοερά· ἡγουν, ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων εἰς τὰ τελειότερα· οἶον, ἀπὸ τῶν τύπων ἐπὶ τὴν εἰκόνα· καὶ ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν»⁸³.

SUMMARY

Achilleus G. Chaldaeakes, «'A Precise Treatise in the Form of Questions and Answers on the Interval Signs': A 'theological' reading of the anonymous post-Byzantine theoretical treatise».

The familiar post-Byzantine theoretical treatise by an anonymous theorist with the title 'A Precise Treatise in the Form of Questions and Answers on the Musical Signs of the Art of Chanting' presents the following noteworthy original characteristic: it interprets basic theoretical principles of the psaltic art, often turning to hagiographic and patristic quotations or other customary phrases from ecclesiastical terminology. Characterized by a dual implication, the treatise's author harmoniously alternates between musicology and theology, revealing a biopolarity of type and essence, appearance and truth, or symbol and actual intent.

With the present study, the author simultaneously attempts a 'a theological' reading and reasoning for the liturgical usefulness of such a 'theological dimension' in a theoretical handbook for the psaltic art. To this end, the text's legacy is examined by way of its use in the international and Greek musicological bibliography. In addition, the recent critical edition by B. Schartau (1998) is reviewed. Finally, a first attempt at 'theological overview' of the treatise is offered. Beyond the general commentary regarding the anonymous author's attributes, rationale and motivation for writing, two fundamental reasons for the particularly unique format used in the specific treatise are conjectured.

In the first, evidence is presented for the assumption that the theorist is addressing himself to people of an ecclesiastical environment, and, therefore, customizes his material for individuals of theological learning. In the second reason, the proposal is that the theorist is attempting to use music theory as a vehicle to teach theology. Of singular interest is the final comment that with the excuse of the specialized theoretical subject of the psaltic art (specifically, the signs in the category of 'spirits' [pneumata]) the theorist knowingly inserts into his treatise a specialized theological teaching on subtle Orthodox Christian dogmatic issues such as angelology, cosmology, anthropology or Christology.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Τὸ κυρίως τμήμα τῆς παρούσης μελέτης παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση σὲ μουσικολογικὴ ἡμερίδα (μὲ θέμα: *Ψαλτικὴ Τέχνη· τὸ ὁμοούσιον γέννημα τῆς ὀρθοδόξου λατρείας*), ποὺ ὁργανώθηκε στὴν Χαλκίδα ἀπὸ τὸν Σύλλογο ἱεροψαλτῶν Ν. Εὐβοίας «Ὁ παπᾶ-Γιώργης Ρήγας» κατὰ τὴν 11η Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1999.

1. Εἶναι, ὅπωςδὴποτε, ἐνδεικτικὸ ὅτι ἱκανὰ τῶν ὑφισταμένων μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν ἐγχειριδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης εἶναι συντεταγμένα κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐρωταποκρίσεων· ἡ αἰτία σκιαγραφεῖται, νομίζουμε, εὐγλώττως στὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Κυρίλλου ἀρχιερέως πρῶην Τήνου τοῦ Μαρμαρινοῦ: «Εἰσαγωγὴ μουσικῆς **κατ' ἐρωταπόκρισιν, εἰς ῥαοτέραν κατάληψιν τῶν μαθητιώντων**, ἧς ὁ λόγος περὶ τε τῶν ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν φωνῶν, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων, ἢ καθ' ἑαυτὰ καὶ ἢ πρὸς ἄλληλα ἔχουσιν, ἔν τε συνθέσει καὶ συντάξει, καὶ περὶ τῶν ἐνεργειῶν τε καὶ σχημάτων τῶν κοινῶς λεγομένων μεγάλων σημαδίων, παρὰ τε τοῖς πάλαι καὶ νῦν, ἐπὶ παντὸς ἤχου, φθορῶν τε αὐτῶν καὶ φωνουργιῶν καὶ λήξεων, καὶ τῶν τινων ἄλλων παρεπομένων αὐτοῖς» [τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν Κ. Α. Ψάχο, «Δημοσίευσις ἀρχαίων ἀνεκδότων χειρογράφων περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς», *Φόρμιγξ*, περ. Β', ἔτος Α', ἀριθμ. 1, Ἀθῆναι, 15 Μαρτίου 1905, σ. 4 / ἀριθμ. 3-4, Ἀθῆναι, 15-30 Ἀπριλίου 1905, σσ. 6-7 / ἀριθμ. 6, Ἀθῆναι, 31 Μαΐου 1905, σ. 3 [ἡ τελευταία ἐνδειξη ἀφορᾷ μέρος τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς ὅλης θεωρητικῆς συγγραφῆς], κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως*, Ὁδησὸς 1994, σσ. 725-738 (αὐτόθι, στίς μὲν σσ. 739-748 καὶ 760-769 τὸ ἴδιο κείμενο παρατίθεται μεταφρασμένο στὴ ρωσικὴ καὶ ἀγγλική, ἀντιστοίχως, γλῶσσα, στίς δὲ σσ. 697-724, 749-759 καὶ 770-779 καταχωρίζονται –ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ ὁμοίως– ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν συντάκτη καὶ τὴν ἐν γένει ἱστορία τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰδικώτερος μουσικολογικὸς σχολιασμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου). Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐκ τῶν ὑπολοίπων τμημάτων τοῦ ἐν λόγῳ πενταμεροῦς θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου, τὸ τρίτο, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ νεώτερες ἐρευνητικὲς ἐνδείξεις (βλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, «Αὐτόγραφο (1816) τοῦ 'Μεγάλου Θεωρητικοῦ' τοῦ

Χρυσάνθου», *Ὁ Ἑρανιστής* 11 (1974) <Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Αἰφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ>, Ἀθήνα 1980, σ. 321) ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ –γνωστοῦ ἀπὸ τὸ Θεωρητικὸ τοῦ Χρυσάνθου– ἀλφαβητικοῦ καταλόγου τῶν παλαιῶν καὶ νέων μουσικῶν διδασκάλων (βλ. *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Διρραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, ἐν Τεργέστη [...]* 1832, σσ. XXXIII-XLII), δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν Κ. Ι. Δυοβουνιώτη, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 20 (1926), σσ. 278-281, κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν προμνημονευθέντα Εὐγένιο Γκέρτσμαν, *ὁ.π.*, σσ. 786-793 (μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στίς σσ. 794-804 καὶ 815-824 καὶ δίγλωσσες, ὁμοίως, εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια στίς σσ. 780-785 καὶ 805-814, 825-834 ἀντιστοίχως [σημειωτέον ὅτι παρηλλαγμένο ἀντίγραφο τοῦ ἐν λόγῳ καταλόγου (μὲ σχετικὲς προσθήκες ἢ προσαρμογές) καταχωρίζεται, ἐπιπροσθέτως, στοὺς αὐτογράφους Νικηφόρου τοῦ Καντουνιάρη κώδικες Ξηρ. 318, φ. 140r κ.έ. (βλ. καὶ Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 143-151) καὶ Βατοπ. 1427, φ. 659r κ.έ. (βλ. καὶ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου - Ἀρκαδίου ἱεροδιακόνου Βατοπεδινοῦ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Τερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, τεῦχος Α'], Paris 1924, σσ. 226-227])), ἐνῶ στὸ τέταρτο καὶ στὸ πέμπτο ἀναφέρεται εἰδικώτερα ὁ Ἀντώνιος Ε. Ἀλυγιζάκης, *Ἐκκλησιαστικοὶ ἤχοι καὶ ἀραβοπερσικὰ μακάμα*, Θεσσαλονίκη 1990, κυρίως σσ. 9 (ὑπόσημ. 6), 14-17, 21 (ὅπου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ αὐτόουσια μεταφορὰ τμήματος τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου στὴν ἐκδοσὴ *Ερμηνεία τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς καὶ ἐφαρμογὴ αὐτῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς μουσικὴν, ἑρανισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα παρὰ Στφ. Α. Δομεστίκου, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ παρὰ Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χ. Μ. Ἐκκλησίας [...]* ἐν Κωνσταντινουπόλει [...] 1843), 33-34 καὶ 43-64 (ὅπου παρατίθενται 22 πανομοιότυπα ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸν κώδικα Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 305. Πλήρεις οἱ ἐν λόγῳ περικοπὲς τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου ἐδημοσιεύθησαν (μεταφρασμένες καὶ σχολιασμένες) εἰς Eugenia Popescu-Judetzu - Adriana Ababi-Sirli, *Sources of 18th century music. Panayiotis Chalathzoglou and Kyrrillos Marmarinos' comparative treatise on secular music*, (Istanbul 2000), pp. 49-124 [πρβλ. καὶ αὐτόθι, σσ. 16-20 καὶ 125-126, ὅπου περὶ τοῦ Κυρίλλου καὶ ὁ σχολιασμός τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, ἀντιστοίχως]. Πρβλ. σχετικῶς καὶ Εὐγενίου Γκέρτσμαν, *Τὰ ἑλληνικὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Πετροπόλεως. Κατάλογος*, τόμος Α' [...], ἐν Ἀγία Πετροπόλει 1996, σσ. 473-478 καὶ τόμος Β' [...], ἐν Ἀγία Πετροπόλει 1999, σσ. 299-304. Κ.Α. Ψάχου, *Ἡ παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς [...]*, Ἀθήναι 19782, σσ. 113-114, ὑπόσημ. 60. Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 189-206. Μ. Χατζηγιακουμῆ, *Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 147-148.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὁμοειδῆ θεωρητικὰ ἐγχειρίδια μνημονεύουμε ἐνδεικτικῶς ἐδῶ τὶς γνωστὲς «Ἑρωταποκρίσεις» τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ [: «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δασμακηνοῦ, *Ἑρωταποκρίσεις* τῆς παπαδικῆς τέχνης, περὶ σημαδιῶν καὶ φωνῶν καὶ τόνων

καὶ πνευμάτων καὶ κρατημάτων καὶ παραλλαγῶν καὶ ὅσα ἐν τῇ παπαδικῇ τέχνῃ διαλαμβάνουσιν»(κείμενο δημοσιευμένο κριτικῶς εἰς: Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V)*, Wien 1997)], καθὼς καὶ τῇ νεώτερῃ «Κρηπίδα» Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου τοῦ Φωκαέως [: «Κρητὶς τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαζόντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ τῶν τριῶν ἐνδόξων μουσικοδιδασκάλων, κυρίου Χρυσάνθου μητροπολίτου Προύσης, κυρίου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ κυρίου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐκδεδομένη πρότερον μὲν διηγηματικῶς παρὰ Παναγιώτου Πελοπίδου, νῦν δὲ αὖθις εἰς τύπον ἐκδοθεῖσα κατ' ἐρωταπόκρισιν, μετὰ προσθήκης πολλῶν ἐτέρων ἀναγκαιούντων τὰ μάλιστα εἰς φιλολογικὴν γνῶσιν, παρὰ Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου Φωκαέως, ἐπιστάσις τοῦ ἰδίου καὶ ἀναλώμασιν αὐτοῦ τε καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς τοῦ Γένους ἡμῶν πατριαρχικῆς τυπογραφίας, 1842» (μὲ ἀλλεπάλληλες ἔκτοτε ἐπανεκδόσεις [περὶ τῶν ὁποίων βλ. προχειρῶς εἰς Γεωργίου Ἰ. Χατζηθεοδώρου, *Βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, περίοδος Α' (1820-1899)*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 219-220, 227, 229, 233, 246-247, λήμματα ὑπ' ἀριθμὸν 231, 243, 248, 254, 285]). Γενικῶς γιὰ τὰ εἰς τύπον ἐρωταποκρίσεων συντεταγμένα θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης προβλ. καὶ Ἀντωνίου Ε. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκταηχία στὴν ἑλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 140-145.

2. Ὅλες οἱ ἐν συνεχείᾳ παραπομπές ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἐδῶ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου γίνονται στὴν τελευταία κριτικὴ ἔκδοσις αὐτοῦ (ἡ ὁποία σχολιάζεται εἰδικώτερά κατωτέρω), ἥτοι κατ' ἀκρίβειαν: *Union Académique Internationale//Monumenta Musicae Byzantinae // A Carsten Høeg Conditia // Corpus Scriptorum de re Musica // Vol. IV // Anonymous // questions and answers on//the interval signs//edited by//Biarne Schartaul//Verlag der//Österreichischen Akademi der Wissenschaften//Wien 1998* [στὸ ἐξῆς: Ἀκρίβεια], σ. 40, στ. 2-21.

3. Ἀκρίβεια, σ. 40, στ. 1-2, 18, 22-26. Ὁ φερόμενος ἐδῶ μαθητὴς καὶ παρακατιῶν ὑπενθυμίζει πρὸς τὸν διδάσκαλό του τὴν ἴδια ἀγιογραφικὴ παραβολή: «Καὶ ὁ μαθητὴς· ὅσα ἔλεγες, διδάσκαλε, δεκτὰ εἰσι καὶ τεχνικά, καὶ οὐκ ἔκρυψας τὸ τάλαντον, ἀλλὰ πλεονάζων ἐδίδασκές με ὥς πρέπει...» (Ἀκρίβεια, σ. 86, στ. 473-474).

4. Ἀκρίβεια, σ. 40, στ. 26-27. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνωτέρω, ἀρκτική τῆς Ἀκριβείας, στιχομυθία μαθητοῦ - διδασκάλου ἀπαντᾷ ἐπίσης, ἐλαφρῶς παρηλλαγμένη, ἐμβολίμως ἐνὸς ἀνεπιγράφου θεωρητικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο ἐκ τοῦ κώδικος Vatic. Gr. 872 (τοῦ ἰδ' αἰῶνος) δημοσιεύει ὁ ἱερομόναχος Lorenzo Tardo, *L'Antica melurgia bizantina nell'interpretazione della scuola monastica di Grottaferrata*, Grottaferrata MCMXXXVIII [= 1938], p. 168· καταχωρίζουμε ἐδῶ (διορθώνοντας σιωπηρῶς ὀρισμένα γραμματικὰ ἀβλεπτήματα τῆς ἐκδόσεως Tardo) τὴ σχετικὴ περικοπὴ πρὸς ἄμεση σύγκριση: «Παρακαλῶ, διὰ τὸν Κύριον, ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι ποῖοί εἰσιν οἱ τόνοι καὶ ποῖα τὰ πνεύματα καὶ ποῖα τὰ μέλη. Καὶ ἀκριβῶς ἐν καθ' ἐν πολλαπλασιάσας ἀπὸ τοῦ δοθέντός σοι τάλαντος, ἵνα μὴ κατακριθῇς, ὥς ὁ τὸ ἀργύριον κρύψας, ἀλλ' ἵνα μάλλον ἀκούσης

ἀπὸ τοῦ δικαίου κριτοῦ· ‘εὖ, ἀγαθὲ δουλε, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου σου· ἵνα δέ σοι καὶ γὰρ παρέξω, χάριν ὀψωνίου, τὸ κατὰ δύναμιν, λέγω δὲ τὰ τρία τὰ μενούτζικα. Νῦν ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσόν μου νουνεχῶς καὶ διδάξω σοι εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει τὴν δύναμιν μικράν, εἰ λέγω ταῦτα, ἵνα μὴ λύπην σοι προξενήσω· καὶ ταύτην λαμβάνω». Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ περαιτέρω σχολιασμός τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης· ἡ ἐπιλεκτική, πάντως, προσφυγὴ τοῦ ἀδήλου συντάκτου τῆς Ἀκριβείας σὲ προϋφιστάμενες ὁμοειδεῖς θεωρητικὲς πραγματεῖες, μὲ συνέπεια ἐπουσιώδεις ἢ οὐσιαστικώτερες ἐξ αὐτῶν ἐπιρροές, ἀποτελεῖ, ἀναμφιβόλως, μιὰν πρώτη, εὐλόγως διατυπωμένη, εἰκασία.

5. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ιεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων [...], τόμος πρῶτος, Πετρούπολις 1891 [= Bruxelles 1963], σ. 376 [: «Ἀδήλου ‘ἀκριβεία κατ’ ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης’. / Ἀρχ. Ἡρώτησέ τις τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου διδάσκαλε διὰ τὸν Κύριον ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι τὰ σημάδια’»].*

6. Βλ. Ἰωάννου καὶ Ἀλκιβιάδου Ἰ. Σακκελίωνος, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 174 [: «Ἀκριβεία κατ’ ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα EBE 965) καὶ «Ἀκριβεία καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ’ ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων καὶ σημαδίων καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα EBE 968)].*

7. Βλ. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων, τόμος πρῶτος, ἐν Κανταβριγία τῆς Ἀγγλίας 1895, σ. 318 [: «Ἀκίβεια κατ’ ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθαύμαστος»]. Δυστυχῶς, κατὰ τὸ ἔτος 1977, ὅταν ὁ καθηγητὴς Γρηγόριος Θ. Στάθης καταλογογράφησε τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, ὁ ὡς ἄνω κῶδιξ δὲν ἀνευρέθη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς· βλ. σχετικῶς Γρ. Θ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – Ἁγίου Ὁρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ἱερῶν Μονῶν καὶ Σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Γ', Ἀθῆναι 1993, σσ. 213 καὶ 369.**

8. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), σ. 115, λῆμμα 12 [ὅπου μεταφέρονται ἀκριβῶς οἱ παρατεθειῆσες ἤδη ἀνωτέρω (στὶς ὑπόσημ. 5, 6, 7) ἐπιγραφές (καὶ ἡ ἀρχὴ) τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς].

9. Βλ. J. - B. Thibaut, «Les traités de musique byzantine. Complément à l'article de M. Papadopoulos-Kéramus: Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), σ. 479 (ὅπου καὶ πάλι ἀπαντᾷ μνεία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου [: «Son titre est: Ἀκριβεία κατ’ ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης. Il commence ainsi: ‘ Ἡρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ’ etc»]). Τὴν ἴδια ἀκριβῶς πληροφορία

ἐπαναλαμβάνει ὁ μνημονευθεὶς μελετητὴς στὸ βιβλίο του· *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, Paris 1907, pp. 44-45.

10. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ιεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων [...]*, τόμος πέμπτος, Πετροῦπολις 1915 [= Bruxelles 1963], σ. 321 [: «Ὑποκρίβειν κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης». / Ἀρχ. «Ἡρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον»].

11. Εἶναι ἐν γένει γνωστὸ ὅτι ὁ J. - B. Thibaut ἀξιοποίησε τὰ καταχωρισμένα στὸν κώδικα ΕΒΕ-ΜΠΤ 811 θεωρητικὰ ἐγχειρίδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης (εἴτε χρησιμοποιώντας ἐπὶ μέρους περικοπὲς αὐτῶν εἴτε δημοσιεύοντας ἐκτενέστερα τμήματα αὐτῶν) σὲ μιὰ σειρὰ ὁμοειδῶν μελετημάτων του, ἢ λεπτομερὴς ἀπαρίθμηση τῶν ὁποίων παρέλκει ἐδῶ· ἐπισημαίνουμε, εἰδικώτερα, ὅτι ἀποσπάσματα τῆς *Ἀκριβείας* ἐντοπίζονται σὲ δύο ὁμότιτλα ἄρθρα τοῦ ἰδίου, δημοσιευμένα στὸν τρίτο καὶ ἕκτο, ἀντιστοίχως, τόμο τῆς ἐπετηρίδος *Izvestija Russkago Archologiceskago Instituta v Konstantinopole* [κατὰ «μεταγραφὴ λατινιστὶ» τοῦ ρωσιστὶ πρωτοτύπου τίτλου], ὡς ἀκολουθῶς:

Στὸ πρῶτο ἄρθρο, «Étude de musique byzantine. La notation de st. Jean Damescène ou Hagiopolite», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* III (1898), pp. 138-179, ἢ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικὴ συγγραφὴ μνημονεύεται ὡς «Anonyme E» καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα κατὰ διττὴ τακτικὴ· στὸ κύριο κείμενο τῆς μελέτης (εἰδικώτερα δὲ στὶς ἐνότητες IV-VII [σσ. 147-174], ὅπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικὰ καὶ τὰ ἄφωνα σημάδια τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας) ὁ συγγραφεὺς τεκμηριώνει τὶς θεωρητικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μέσῳ διαφόρων ἀποσπασμάτων τῆς *Ἀκριβείας*, τὰ ὁποῖα, βεβαίως, παραθέτει σὲ γαλλικὴ μετάφραση, στὶς δὲ ὑποσελίδες σημειῶσεις καταχωρίζει ἑλληνιστὶ αὐτούσιες περικοπὲς τῆς ἰδίας θεωρητικῆς συγγραφῆς. [Σημειωτέον ὅτι σὲ ἄμεση ἐξάρτηση πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ παρόντος ἁρθροῦ φαίνεται νὰ τελοῦν καὶ τὰ ὁμοειδῆ –περὶ τῶν φωνητικῶν καὶ ἀφώνων σημαδιῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης– σχόλια, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος συγγραφεὺς διετύπωσε ἀργότερα στὸ τρίτο καὶ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του· *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, *ibid.*, pp. 33-81, ὅπου σὲ ἐπὶ μέρους ὑποσελίδες σημειῶσεις μνημονεύονται οἱ ἴδιες σχεδόν, καὰ τι μάλιστα διευρυμένες, περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας*. (Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν παράθεση ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων τοῦ «Ἀνωνύμου E» στὸ τελευταῖο βιβλίο ἐπεσήμανε καὶ ὁ Christian Hannick, «Die lehrschriften zur byzantinischen kirchenmusik», εἰς· Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane literatur der byzantiner*, zweiter band [...], München 1978, p. 211, note 97 [καὶ σὲ ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ (κατὰ μετάφραση Δημητρίου Γιάννου). «Τὰ διδακτικὰ συγγράμματα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», εἰς· Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν βυζαντινῶν*, τόμος Γ' [...], Ἀθήνα 1994, σ. 424, ὑποσημ. 101)]. Λεπτολογοῦντες, παραθέτουμε ἐν συνεχείᾳ τὶς χρησιμοποιούμενες περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας* [ἢ κυρίως παραπομπὴ ἀναφέρεται στὸ μνημονευθὲν ἄρθρο, ἐνῶ ταυτοχρόνως –γιά τὶς περιπτώσεις

συμπτώσεις καὶ πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως τῶν ἰδίων ἀποσπασμάτων τῆς *Ἀκριβείας*—σημειώνουμε ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ μία δευτερεύουσα ἀντίστοιχη παραπομπή στο ἐπισημανθέν βιβλίο· σὲ ὅλα τὰ ἐφ’ ἐξῆς μεταφερόμενα ἐδῶ ἀποσπάσματα τῆς *Ἀκριβείας*, διορθώνουμε σιωπηρῶς μόνον τὰ προφανῆ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα ἢ ὀρισμένα ἐξόφθαλμα ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικὰ λάθη (συγγνωστά, ἴσως, γιὰ ξενόγλωσσες μελέτες), διατηρῶντας κατὰ τὰ λοιπὰ τὴ στίξιν καὶ τὴν ὅλη μορφή τῶν ἐκάστοτε πρωτοτύπων κειμένων]: p. 152, note 1 [= p. 47, note 3] (: «Ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδὰμ ἐκ τῆς γῆς ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα, καὶ ὡς προείπομεν, ὅτι τὸ σῶμα ὑποτάσσεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα ὑπὸ τοῦ σώματος» [= *Ἀκριβεία*, σσ. 82-84, στ. 443-447]), p. 153, notes 2, 3 (: «...τὰ δύο κεντήματα ἔξω τῆς τάξεώς ἐστὶ τῶν φωνηέντων σημαδίων, πῶς δέ; διότι πνεῦμα οὐκ ἔστιν, οὔτε σ[ῶμα, τὸ μὲν γὰρ πνεῦμα ὑποτάσσει, τὸ δὲ σῶμα ὑποτάσσεται, ταῦτα δὲ τὰ δύο κεντήματα, οὔτε ὑποτάσσουσιν, οὔτε ὑποτάσσονται]=[*Ἀκριβεία*, σ. 74, στ. 318-321]. «Τὰ δὲ ἡμίφωνά εἰσι ταῦτα, τὸ τζάκισμα, τὸ παρακάλεσμα καὶ ἡ παρακλητικὴ» [= *Ἀκριβεία*, σ. 68, στ. 244-245]), p. 160, note 1 [= p. 60, note 1] (: «Ἄμα γὰρ τῷ ἀνοῖξαι τὸ στόμα πρὸς τὸ ψάλλειν μέλος ἢ στιχηρὸν ἢ εἰρμόν, ἐκεῖνό ἐστὶν τὸ ἴσον, ἡγουν ἀρχὴ ἐστὶ πάντων τῶν ἡχημάτων. ὁμοίως δὲ ἐστὶ καὶ εἰς τὸ τέλος, ὅτι πάντα τὰ στιχηρὰ μετὰ ἴσου τελειοῦνται» [= *Ἀκριβεία*, σ. 64, στ. 187-189]), p. 161, note 1 [= p. 61, note 1] (: «Ἐχει δὲ τὴν δύναμιν ταύτην, ὅτι ἀφωνεῖ τὰ φωνήεντα, ἡγουν τὴν ὀξεῖαν, τὴν πεταστήν, καὶ τὸ κούφισμα, καὶ κεῖται ἐπάνω τῶν φωνηέντων καὶ τῶν ἀφώνων, ὡς βασιλεὺς πάντων τῶν σημαδίων» [= *Ἀκριβεία*, σ. 42, στ. 47-50]), p. 162, notes 1, 2, 3 [= p. 61, note 5 καὶ p. 52, note 1, γιὰ τὴν δευτέρην καὶ τρίτην περικοπή](: «Ἡ δὲ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστὶ σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργείας ὑποκάτω» [= *Ἀκριβεία*, σ. 52, στ. 107-108]). «Ὅταν ἔχη ἡ ὀξεῖα ὀπίσω αὐτῆς ἀργείαν, εἴτε διπλὴν, εἴτε δύο ἀποστρόφους, τότε γίνεται ἡ φωνὴ τῆς ὀξεῖας ἐλαφροτέρα, καὶ οὐχὶ ὀξυτέρα, καὶ διὰ τοῦτο γίνεται ἔμπροσθεν αὐτῆς ἰασμός» [= *Ἀκριβεία*, σ. 54, στ. 120-123]. «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἐστὶ σφάλλεται καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφροτέραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφροτέραν τῆς ὀξεῖας» [= *Ἀκριβεία*, σ. 68, στ. 242-244]). «Τὸ κούφισμα πταστή ἦν, καὶ ἔθηκεν ὁ ποιητὴς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν αὐτῆς συνημμένον αὐτῇ κάππα στοιχεῖον, καὶ δῆλον ὅτι κουφίζεται καὶ κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν, καὶ διὰ τοῦτο λέγεται κούφισμα» [= *Ἀκριβεία*, σ. 68, στ. 232-234]), p. 164, note 2 [= p. 52, note 4] (: «οἷδὲ δύο ἀπόστροφαι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ’ ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργείαν, καὶ χειρονομίαν» [= *Ἀκριβεία*, σ. 102, στ. 709-710]), pp. 164-165, note 1 (: «Ὁ λόγος καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑπορροῆς, ὁμοίός ἐστὶ τῇ τῶν δύο κεντημάτων, ὅτε γὰρ ἐτέλεσεν ὁ τεχνίτης τὰς ἀνιούσας φωνὰς τότε ἐποίησε τὰ δύο κεντήματα, οὕτως οὖν μετὰ [τὸ] τελέσαι καὶ τὰς κατιούσας φωνὰς ἐποίησε τὴν ὑπορροήν, ἐκεῖνα μὲν οὖν διὰ σάλευμα ἐγένοντο ἐν τῇ ἀναβάσει, αὕτη δὲ ἵνα ῥέῃ, ἡγουν τρέχῃ ἐν τῇ καταβάσει, καὶ ὥσπερ εἵπομεν ὅτι τὰ δύο κεντήματα σημαδίον εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἡγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται, εἰ μὴ μόνον ἐν τῷ

σείσματι καλύπτοται αἱ δύο φωναὶ αὐτῆς τουτέστιν ἐμποδίζονται» [= *Ἀκρίβεια*, σσ. 122-124, στ. 893-901]), p. 165, notes 1, 2 [= p. 53, note 3, γιὰ τμήμα (ἕως «φωνῶν») τῆς δευτέρας περικοπῆς] (: «τὸ δὲ ἐλαφρὸν ἀντὶ τοῦ κεντήματος, ὅτι καὶ αὐτὸ πνεῦμα λέγεται, ὅτι ὑποτάσσει τὸν ἀπόστροφον, ὅτε τίθεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ, ὅτε δὲ ἐπάνω, τότε ἔχει ὁ μὲν ἀπόστροφος τὴν ἑαυτοῦ φωνήν, ἥτοι μίαν, τὸ δὲ ἐλαφρὸν τὰς οἰκείας δύο» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 88, στ. 494-497]. «ὡς προείπομεν τοίνυν, περὶ τῆς ὑψηλῆς, ὅτι πέρας ἐστὶ τῶν ἀνιουσῶν φωνῶν, οὕτω φαμὲν καὶ περὶ τῆς χαμηλῆς, ὅτι τέλος ἐστὶ τῶν κατιουσῶν φωνῶν, τουτέστιν οὐκ ἔχομεν ἕτερον σημάδιον ἴδιον περιέχον πέντε φωνάς, ἀλλ' ὅτε χρήζεις πέντε φωνάς, θές τὸν ἀπόστροφο καὶ ἐπάνω τὴν χαμηλὴν καὶ ἰδοὺ ἔχεις τὰς πέντε, εἰ δὲ θέλεις ἕξ. etc.» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 96, στ. 633-637]), p. 166, note 1 [= p. 58, note 2] (: «Ὅτι τῶν σημαδίων ἕκαστον ἔχει ιδιότητά τινα, ἄλλο μὲν ἔχει [φωνήν] χωρὶς ἀργείας, οἷον τὸ ὀλίγον, ἢ ὀξεῖα, ἢ πεταστή, καὶ τὸ κούφισμα, ἕτερον δὲ ἔχει ἀργεῖαν χωρὶς φωνῆς, οἷον ἢ διπλῇ καὶ τὸ κράτημα, ἄλλο δὲ οὔτε φωνήν ἔχει οὔτε ἀργεῖαν εἰ μὴ μόνον χειρονομίαν, οἷον ἢ βαρεῖα, τὸ πιάσμα, τὸ ἀντικένωμα, τὸ κύλισμα, τὸ ξηρὸν κλάσμα, τὸ ψηφιστόν, τὸ τρομικόν, τὸ ἐκστρεπτόν, τὸ σύναγμα, καὶ τὸ ἀπόδεσμα, πάντα ταῦτα ἄφωνα εἰσι, καὶ χειρονομίαν μὲν ἔχουσι, χρῆζουσι δὲ καὶ φωνῶν ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 102, στ. 702-709]), p. 167, note 2 (: «Ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἢ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνευ τζακίσματος, οὔτε οὖν καὶ τὸ παρακάλεσμα δίδωσι τοῖς ἴσοις τοῖς κειμένοις ἐπάνω αὐτοῦ δύναμιν εἰς τὸ μέλος, καὶ φαίνονται ὡς φωνήεντα, ὡσαύτως καὶ ἢ παρακλητική, ἡγουν παρακλαίει, ποιεῖν μικρὰ ἀργίαν, καὶ τὸ μέλος οἷονεὶ παράκλησίν τινα καὶ ἰκεσίαν ἐμφαῖνον. καὶ διὰ τῆς παρακλήσεως ταπεινὸν καθίσταται ὡς ἡμίφωνον» [= *Ἀκρίβεια*, σσ. 68-70, στ. 246-252]), p. 168, note 5 (: «Ἡρμήνευσά σου πάλιν διὰ ποίαν αἰτίαν ἐγένετο ἄφωνον, τὸ δὲ πῶς σαλεύει καὶ οὐκ ἔχει φωνήν, μὴ θαύμαζε, ἰδοὺ γὰρ τὸ γοργόν, ἄφωνόν ἐστι, καὶ σαλεύει τὸ τρομικόν, καὶ τὸ πελαστόν καὶ πάσας τὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας φωνάς ὅπου τίθεται καὶ διὰ τοῦτο λέγεται γοργόν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 136, στ. 1034-1038]), p. 169, note 3 (: «Καὶ πάντοτε ἔχει τὰς ἀνιούσας φωνάς καὶ τὰς κατιούσας, τὸ δὲ ἀντικένωμα ὁμοίον τούτῳ ἐστὶ» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 116, στ. 855-856]), p. 171, notes 1, 2 [= p. 61, notes 3, 4] (: «Ὡς προείπομεν ὅτι τὸ ὀλίγον ἐκ τοῦ ἴσου ἐγένετο ὥσπερ καὶ τὸ ἴσον ὅταν τίθεται μόνον χωρὶς διπλῆς ἢ κρατήματος οὐχ εὐρίσκεται ὁ ἀπόστροφος ἔμπροσθεν αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀνάβασις, ἢ ἕτερα ἴσα» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 48, στ. 90-93]. «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὀλίγον χάρισμα πλέον τῆς ὀξεῖας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄφωνα ἡγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχ εὐρίσκομεν ὀξεῖαν, ἢ πεταστήν εἰς κράτημα, οὔτε [εἰς]βαρεῖαν, οὔτε εἰς πιάσμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδεσμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 64, στ. 178-182]), p. 172, notes 1, 4 [= p. 62, notes 2, 4] (: «Οὐχ εὐρίσκομεν πολλὰς πεταστὰς εἰς μίαν [συλλαβὴν] ὥσπερ τὸ ὀλίγον, ἀλλὰ μίαν] μόνην, εὐρίσκεται δὲ πεταστή ἔμπροσθεν ἄλλης πεταστῆς εἰς δύο συλλαβὰς ἀλλὰ ἢ μία ἀνιούσα, ἢ δὲ ἄλλη κατιούσα, χρήζει δὲ πρώτη ἀργεῖαν ὀπίσω αὐτῆς, ὡς προείπομεν εἰς τὴν ὀξεῖαν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 62, στ. 170-173]. «Ἐνθα τίθεται τὸ ὀλίγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἡγουν εἰς τὴν διπλὴν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας

φωνήεντα δὲ καὶ ἄφωνα, ὁμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἴσον ἐκεῖ καὶ ὁ ἀπόστροφος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 106, στ. 755-758]), p. 173, notes 2, 3, 4, 5 [= p. 63, notes 1, 2, 3, 4] (: «Εἰ μὴ μόνον τίθεται ἡ παρακλητικὴ ἐπάνω τῆς ὀξεΐας διὰ τὸ μέλος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 112, στ. 826-827]. «Ἡ δὲ βαρεΐα, διότι συνάγει τὰς ἀνιούσας καὶ τὰς κατιούσας εἰς μίαν συλλαβὴν, ἀλλάσσει καὶ τὴν χειρονομίαν πρὸς τὸ εὗρισκόμενον ἔμπροσθεν, ἡγουν βαρεΐα καὶ ἔμπροσθεν ὀξεΐα βαρεΐα καὶ ἐπάνω ὀλίγον καὶ τζάκισμα, καὶ ὑποκάτω ἀπόστροφος, καὶ ἔμπροσθεν ἕτερος ἀπόστροφος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 114, στ. 838-842]. «Ὡσαύτως καὶ τὸ τζάκισμα τίθεται εἰς τὴν ὀξεΐαν ἢ εἰς τὸ ὀλίγον διὰ τὸ κροῦσμα» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 112, στ. 829-830]. «Τὸ τζάκισμα ἔχει τὸ χάρισμα τοῦτο ὅτι τίθεται εἰς πάντα τὰ σημάδια φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα καὶ εἰς τὸ ἴσον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 14, στ. 844-845]). Νὰ προστεθεῖ μόνον ἐδῶ ὅτι στὸ βιβλίον *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, *ibid.*, μνημονεύονται ἐπιπροσθέτως οἱ ἀκόλουθες πέντε περικοπὲς τῆς *Ἀκρίβειας*: p. 53, note 2 (: «Δικαίως εἶπας, διδάσκαλε, ὅτι οἱ δύο αὐλοὶ, διότι ἐγένοντο μία ὑπόστασις, μίαν φωνὴν ἔχουσιν· ὅμως δὲ εἰ καὶ μία ἐστὶν ἀπὸ τῶν δύο, ἀλλ' οὖν τρανωτέρα ἐστὶν ἢ ἐκ τῶν δύο φωνὴ τῆς ἀπὸ τοῦ ἑνός: –Φρονίμως εἶπας καὶ γὰρ δείξω σοι, ὅτι καὶ τὰ δύο κεντήματα, εἰ καὶ μίαν φωνὴν ἔχουσι, καὶ συντομωτέραν τοῦ ὀλίγου, ἀλλ' οὖν καὶ μείζονα καὶ τιμιωτέραν αὐτοῦ, καὶ τῆς πεταστῆς...» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 80, στ. 414-419]), p. 58, note 3 (: «Νῦν δὲ διαφέρει ἕκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια, ἢ μὲν παρακλητικὴ, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα, καὶ τὸ ἀπόδεσμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἢ δὲ βαρεΐα καὶ τὸ πιάσμα, καὶ τὸ σεῖσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρὸν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἐγένοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἕτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφοτέρω, ἡγουν τὰς ἀνιούσας [φωνὰς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγμένως» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 112, στ. 815-820]), p. 60, note 2 (: «Οὐχ ὑποτάσσει (τὸ ἴσον) τὸ ὀλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστίν, ὁ γὰρ βασιλεὺς τοὺς ὑπερηφάνους ὑποτάσσει, καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινοὺς» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 46, στ. 74-75]), p. 62, note 3 (: «Διὰ τοῦτο οὐ τιθεάσιν οἱ τεχνῖται πολλὰς φωνὰς εἰς τὸ κούφισμα οὐδὲ ἀνιούσας, οὐδὲ κατιούσας» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 86, στ. 465-466]), p. 80, note 2 (: «ὅτε δὲ (ὑπορροή) τίθεται μετὰ τοῦ πιάματος διὰ τὸ σάλυμα, ἀποβάλλει καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὰς φωνὰς, καὶ λέγεται σεῖσμα, ὅτι σείει τὰ ἄλλα» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 132, στ. 983-984]).

Στὸ δεῦτερο ἄρθρον, «Étude de musique byzantine. La notation de Koukouzélès», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinople VI* (1901), pp. 361-396, ἡ χρῆσις τοῦ ἐγχειριδίου τῆς *Ἀκριβείας* [τὸ ὅποιο ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζει παραδόξως ὡς «*Anonyme D*» (βλ. *αὐτόθι*, σσ. 377, 380, 382, 389)] ἐξιχνιάζεται ὁμοιοτρόπως ἀπὸ τὶς ὡς ἀκολούθως μνημονευόμενες περικοπὲς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς: p. 367, note 3 (: «νῦν δὲ διαφέρει ἕκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια· ἢ μὲν παρακλητικὴ, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα καὶ τὸ ἀπόδεσμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἢ δὲ βαρεΐα, καὶ τὸ πιάσμα, καὶ τὸ σεῖσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρὸν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἐγένοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἕτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφοτέρω, ἡγουν τὰς ἀνιούσας [φωνὰς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγμένως» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 112, στ. 815-820]), p. 377, notes 2, 5 (: «καὶ τὸ τζάκισμα ἡμίφωνον καὶ κροῦσμα» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 128, στ. 944]. «ὁμοίως καὶ τὸ παρακάλεσμα μετὰ τοῦ

τζακίσματος χειρονομεῖται· ἀμφότερα γὰρ ἰδιότητα ἔχουσιν εἰς τὴν χειρονομίαν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 114, στ. 833-834]), p. 381, notes 3, 5 (: «πάλιν λογίζεται ἡ βαρεῖα ὥσπερ σῶμα τοῦ κεντήματος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 72, στ. 306-307]· «κρούει [τὸ ὀλίγον] ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει, ἀλλ' οὐκ ἔστι μόνον, εἰ μὴ μετὰ ψηφιστοῦ γίνεται τὸ κροῦσμα» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 48, στ. 82-83]), p. 389, note 3 (: «οὕτω δὲ καὶ κυλισμαντικένωμα ἐν τῷ ψαλτικῷ εὐρίσκεται μόνον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 116, στ. 857-858]).

12. Βλ. J. B. Rebours, «Quelques manuscrits de musique byzantine», *Revue de l'Orient Chrétien* X (1905), p. 5 (ὅπου, βάσει τοῦ κώδικος Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθες δύο περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας*: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν καὶ χειρονομίαν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 102, στ. 709-710]· «καὶ ἡ διπλὴ πάλιν διὰ τὴν ἀργεῖαν ἐγένετο, πλὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἔχει, δύο γὰρ ὀξεῖαι συνηγμέναι ἔλαβον ἀργεῖαν, καὶ [διὰ] τὴν ἀργεῖαν ἀπώλεσαν τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν» [= *Ἀκρίβεια*, σσ. 102-104, στ. 711-713]).

13. Στὸ κλασικὸ, αἶφνης, ἔργο τοῦ Egon Wellesz, *A history of byzantine music and hymnography*, Oxford 1961², μνημονεύονται, εἴτε βάσει τῶν προαναφερθεῖσων μελετῶν τοῦ J.-B. Thibaut, εἴτε ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κώδικος EBE-MPT 811, οἱ ἐν συνεχείᾳ ἐπισημαινόμενες περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας*: p. 291, note 2 (: «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὀλίγον ἄλλο χάρισμα πλέον τῆς ὀξεῖας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄφωνα, ἡγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχ εὐρίσκομεν ὀξεῖαν, ἢ πεταστήν εἰς κράτημα, οὔτε εἰς βαρεῖαν, οὔτε εἰς πιάσμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδεσμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 64, στ. 178-182]), p. 292 (: «ἡ δὲ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργείας ὑποκάτω» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]), p. 293, notes 1, 4 (: «κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 68, στ. 233-234]· «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἐστι, σφάλλεται, καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφροτέραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξεῖας» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 68, στ. 242-244]· «Ἐνθα τίθεται τὸ ὀλίγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἡγουν εἰς τὴν διπλὴν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα, ὁμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἴσον, ἐκεῖ καὶ ὁ ἀπόστροφος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 106, στ. 755-758]), p. 294, note 7 (: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν καὶ χειρονομίαν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 102, στ. 709-710]), p. 295 (: «Ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζακίσμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνευ τζακίσματος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 68, στ. 246-247]).

14. Βλ. Εὐγενίου Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως, ὁ.π., σ. 74* (ὅπου –βάσει τῆς ἐπισημανθείσης ἀνωτέρω μελέτης τοῦ J. B. Thibaut, «Étude de musique byzantine. La notation de st. Jean Damascène ou Hagiorpolite»– μνημονεύεται τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τῆς *Ἀκριβείας*: «τὰ δύο κεντήματα σημάδιόν εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἡγουν οὔτε ὑποτάσσουν,

οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται» [= *Ακρίβεια*, σσ. 122-124, στ. 897-899]).

15. Βλ. Lorenzo Tardo, *L'Antica melurgia bizantina* [...], *ibid.*, p. 207, note 2 (ἐπισήμανση τῆς ἀνθολογήσεως, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς *Ακριβείας* στοὺς κώδικες EBE 965 καὶ Κουτλουμουσίου 461), p. 250 (ἐπισήμανση τῆς ἀνθολογήσεως, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς *Ακριβείας*, στοὺς κώδικες EBE 965 καὶ EBE 968), p. 256 (ὅπου ἐπίσης ἐπισημαίνεται ἡ ἀνθολόγησις, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς *Ακριβείας* στὸν κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 890 [= EBE-ΜΠΤ 811]).

16. Βλ. Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, *Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία. (Μετὰ 4 παλαιῶν μουσικῶν πινάκων)*, (Ἀθῆναι 1933), σ. 21, ὑπόσημ. λβ' [: «'Ἀκρίβειαν καὶ διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς τέχνης, κατ' ἐρωταπόκρισιν' ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 968 κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης...»].

17. Βλ. Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, «Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία καὶ μεταγραφὴ τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων», *Ἀνάτυπον ἐκ τῶν Πεπραγμένων τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης (τόμος Β')*, Ἀθῆναι 1955 [κυκλοφορεῖται ἤδη σὲ αὐτοτελῇ ἀνατύπωση τοῦ *Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῆς Ἑθνικῆς Μουσικῆς*, ὑπὸ τὰ ἐξῆς διακριτικά: Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, *Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία καὶ μεταγραφὴ τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων. Ἀνάτυπον Ἀνακοινώσεως εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ 1953 (μετὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀνακοινώσεως ἐν τέλει)*, Ἀθῆνα 1990], σ. 142 (: «εἰς τὴν χειρονομίαν, ἐλαφροτέραν δύναμιν ἔχει τὸ ὀλίγον τῆς ὀξεῖας καὶ τῆς πεταστῆς» [= *Ακρίβεια*, σ. 66, στ. 205-206]) καὶ σ. 143 (: «<τὸ ὀλίγον> οὐδὲν κρούει τὴν φωνὴν ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει ὥσπερ τὴν ὀξεῖαν, ἀλλὰ μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= *Ακρίβεια*, σ. 46, στ. 78-79]. «<ἡ ὀξεῖα> θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= *Ακρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]. ἡ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας» [= *Ακρίβεια*, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-157]. «οἱ δύο ἀπόστροφοι ἔχουσι μίαν φωνὴν –κατιοῦσαν– καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= *Ακρίβεια*, σ. 98, στ. 656]). Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἐν Ἑλλάδι. Διάλεξις γενομένη ἐν Λονδίῳ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1975*, Ἀθῆναι 1976, σ. 10 (ὅπου ἀπλῶς μνημονεύεται, σὲ ὑποσημείωση, ἡ ἐν λόγῳ θεωρητικὴ συγγραφὴ: «*Ακρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθαύματος – Κουτλουμουσίου 461 – Ἐθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν 968*»), σ. 12 (: «<τὸ ὀλίγον> μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= *Ακρίβεια*, σ. 46, στ. 79]), σσ. 12-13 [βλ. καὶ σ. 15] (: «ἡ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= *Ακρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]) καὶ σ. 13 (: «οἱ δύο ἀπόστροφοι ἔχοντας μίαν φωνὴν –κατιοῦσαν– καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= *Ακρίβεια*, σ. 98, στ. 656]. «ἡ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας» [= *Ακρίβεια*, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-157])).

18. Βλ. Σίμωνος Ἰ. Καρᾶ, *Μέθοδος τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Θεωρητικόν, τόμος Α'*, Ἀθῆναι 1982, σ. Θ' (ὅπου ἡ συγγραφὴ μνημονεύεται στὶς *Πηγὰς καὶ τὰ Βοηθήματα* τοῦ βιβλίου), σ. 184 (: ἡ ὀξεῖα θρασύτερον [τοῦ ὀλίγου] ἐστὶ σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς

ἀγίας ὑποκάτω» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]), σ. 185 (: «ὅτε γὰρ κεῖτα τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξείας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξείας τῆς ἄνευ τζακίσματος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 68, στ. 246-247]), καὶ σ. 188 [βλ. καὶ σ. 190] (: «ἡ πεταστή, τουτέστι, πεταμένη, εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξείας· καὶ διατὶ πετᾶται εἰς ὕψος οὐδέποτε εὐρίσκεται ἔμπροσθεν αὐτῆς ἰσασμός οὔτε ἀνάβασις ἀλλὰ πάντοτε κατάβασις» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-158])).

19. Βλ. Λυκούργου Ἀντ. Ἀγγελοπούλου, «Τὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ ἡ λειτουργία του», κείμενο στὸ *Πρόγραμμα Μεγάλου Μουσικῆς Ἀθηνῶν. Περίοδος 1994-1995. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Βυζαντινοὶ Μελουργοί. Μανουήλ Χρυσάφης ὁ λαμπαδάριος - Ἰωάννης Κλαδᾶς ὁ λαμπαδάριος - Ἰωάννης Κουκουζέλης ὁ βυζαντινὸς μαῖστωρ*, [Ἀθήναι 1994], σ. 81 (ὅπου βάσει μᾶλλον τῆς ἐν συνεχείᾳ μνημονευομένης μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη [βλ. κατωτέρω, ὑποσημείωση 24], μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθες περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας*: «<Τὸ ὀλίγον> μὲ ταπείνωσιν ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον πολλές φωνές, ὅσες θέλει, κατὰ πῶς [ἀναβαίνει] τινὰς εἰς τὴν σκάλαν» [= Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἐρμηνεία δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα [...]*, Ἀθήνα 1992, σ. 120. Πρβλ. *Ἀκρίβεια*, σ. 46, στ. 79-80]. «<ἡ δὲ ὀξεῖα> θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108. Πρβλ. Δ. Μαζαράκη, *ὁ.π.*, σ. 133]. «<ἡ πεταστή> εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξείας [...]*καὶ ἐγένετο μία ὑπόστασις λεγομένη πεταστή, τουτέστιν πεταμένη*» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 60, στ. 156-157 καὶ σ. 66, στ. 219-220. Πρβλ. Δ. Μαζαράκη, *ὁ.π.*, σ. 121])).

20. Βλ. Δημητρίου Ἑμμ. Νεραντζῆ, *Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μέλους*, Ἡράκλειο Κρήτης 1997, σ. 1 (: «Τὴν πραγματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἑγχρονου ὀλίγου μᾶς δίνει ἡ ‘Ἀκριβεία κατ’ ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων τῆς Παπαδικῆς’, πού ἀναφέρει ὅτι ‘μετὰ ταπεινώσεως ἀνεβαίνει ὀλίγον ὀλίγον’» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 46, στ. 79])).

21. Βλ. αἴφνης τὰ ἄρθρα τῶν· Γρηγορίου Γ. Ἀναστασίου, «Ἡ διδακτικὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἱστορικὴ θεώρηση (10ος - 19ος αἰ.)», *Επτάκυκλος. Ἀρχαιολογικὸ-Φιλολογικὸ περιοδικό. Τετράμηνη ἔκδοση*, τεῦχος 14ο, Δεκέμβριος ’99 - Φεβρουάριος 2000, σσ. 23-41 [στὴ σ. 39, συγκεκριμένως, μνημονεύεται ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐγχειριδίου, στὴ σ. 40 παρατίθενται δύο περικοπὲς τοῦ κειμένου (= *Ἀκρίβεια*, σσ. 66-68, στ. 225-230 καὶ σ. 104, στ. 733-739), ἐνῶ τὸ ὅλο ἄρθρο κατακλείεται στὴ σ. 41 δι’ ἐνὸς ἀποσπάσματος τῆς *Ἀκριβείας* (σ. 40, στ. 26-27)] καὶ Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Συνοπτικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης. (Μὲ ἀφορμὴ τὰ ἀποκείμενα στὴν Ἄνδρo μουσικὰ χειρόγραφα)», *Προβλήματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Πρακτικὰ συμποσίου ἑλληνικῆς μουσικῆς. Ἀρχαία - Βυζαντινὴ - Παραδοσιακὴ - Νεώτερη. Ἄνδρoς*, 28-29 Αὐγούστου 1999, [Ἀθήναι 2000], σσ. 51-111· καὶ σὲ αὐτοτελές, μὲ ἴδια σελιδαρίθμηση, ἀνάτυπο, Ἀθήναι 2000 [βλ. εἰδικώτερα στίς σσ. 70-71 καὶ 108 (=σσ. 22-23 καὶ 61 τοῦ ἀνατύπου), ὅπου μνημονεύονται δύο περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας* (σ. 40, στ. 1-2, 22-27 καὶ σσ. 66-68, στ. 221-230)]. Σὲ Maria Alexandru, στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή της· *Studie über die*

«grossen zeichen» der byzantinischen musikalischen notation unter besonderer berücksichtigung der periode vom ende des 12 bis anfang des 19 jahrhunderts, Kopenhagen 2000.

22. Βλ. Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσική έρμηνεία τών δημοτικών τραγουδιών τής Μονής τών Ιβήρων*. Πρόλογος: *Samuel Baud-Bovy*. Επίλογος: *Bertrand Bouvier*, Αθήνα 1967 [στο έξής: Μαζαράκη (1967)].

23. Βλ. *αυτόθι*, σσ. 38-64.

24. Βλ. Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσική έρμηνεία δημοτικών τραγουδιών από άγιορειτικά χειρόγραφα. Β' έκδοση αναθεωρημένη-βελτιωμένη*. Πρόλογος *Samuel Baud-Bovy*, Αθήνα 1992 [στο έξής: Μαζαράκη (1992)].

25. Βλ. *σχετικώς αυτόθι*, σ. 99. Υπομινύσεται ιδιαιτέρως τὸ γεγονός ὅτι στήν ἐν λόγω μελέτη τὰ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας ἐρانیζονται ἐπιλεκτικῶς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα EBE 968, EBE 965 καὶ EBE 2766 (στήν α' έκδοση μόνο ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα), διότι στὸν κώδικα EBE 968 ἀπαντᾷ μιὰ «μεταγλωττισμένη» έκδοχή τοῦ ἐν λόγω θεωρητικοῦ κειμένου [βλ. *σχετικῶς Ἀκρίβεια*, σσ. 25-27], μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἐκάστοτε παρατιθεμένες περικοπές νὰ ἐμφανίζονται ἀναμῖξ κατὰ διττὴ έκδοχή· ἦτοι, ἀναλόγως τῆς πηγῆς, ἄλλοτε κατὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν ἀπλοποιημένη παράφρασή του. [Σημειωτέον ὅτι ὁ γράφων ἐτοιμάζει ἤδη πρὸς έκδοση τὴν ὡς ἄνω «μεταγλωττισμένη» έκδοχή τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς Ἀκριβείας· στὰ προλεγόμενα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως τὸ φαίνόμενο καθ' ἑαυτὸ σχολιάζεται εἰδικώτερα].

26. Βλ. *αυτόθι*, σσ. 101-194. Ἄς ὑπογραμμισθεῖ ἐδῶ ὅτι δι' ἀμφοτέρων τῶν ἐκδόσεων τῆς ἐν λόγω μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, οὐσιαστικῶς μεταβαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς μνείας ἢ τῆς ἐπικλήσεως εὐαρίθμων περικοπῶν τῆς ἐν λόγω θεωρητικῆς συγγραφῆς (φαινόμενα, δηλαδή, πού ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπισημαίνονται στὶς προμνημονευθεῖσες βιβλιογραφικὲς τῆς Ἀκριβείας ἀναφορὲς [μὲ αξιοσημείωτη ἐξαίρεση τὰ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντα ἄρθρα τοῦ J. - B. Thibaut]) στὸ ἐπίπεδο τῆς πληρεστέρας ἀξιοποιήσεως τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν θεωρητικῶν πληροφοριῶν πού παρέχει τὸ συγκεκριμένο ἐγχειρίδιο· ἄλλωστε, στὴ σ. 39 τῆς α' ἐκδόσεως τῆς μελέτης τῆς ἡ Μαζαράκη διευκρινίζει: «[στὸ] χφ. E. B. 968: ' Ἀκρίβεια καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τε τόνων καὶ σημαδιῶν καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης' [...] βασίζονται κατὰ κύριο λόγο οἱ πιὸ κάτω ἐξηγήσεις τῶν σημαδιῶν καὶ τῆς κίνησός τους». Κατ' οὐσίαν, παραπληρωματικῶς τῆς ἐξετάσεως καὶ μεταγραφῆς τῶν άγιορειτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἡ μελέτη τῆς Μαζαράκη διαπραγματεύεται τὴν ἐν γένει σηματογραφία τῆς ψαλτικῆς τέχνης [κατὰ τὴν ἐξῆς διάρθρωση: σημάδια φωνητικά (σώματα-πνεύματα-οὐδέτερα, ἀνιόντα-κατιόντα, φωνή καὶ χειρονομία αὐτῶν), ἀργίες, συντομίες καὶ σημάδια ἄφωνα] πρωτολείως, τρόπον τινά, κατὰ τὴν α' έκδοση [βάσει κυρίως τῆς Ἀκριβείας καὶ τῶν Ἐρωταποκρίσεων τοῦ ψυδο-Δαμασκηνοῦ] καὶ διευρυμένως κατὰ τὴν β' έκδοση [βάσει κυρίως τῶν θεωρητικῶν συγγραφέων τοῦ Ἀγιοπολίτη, τοῦ Γαβριήλ ἱερομονάχου, τοῦ Κυρίλλου Μαρμαρινοῦ, τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου, τῶν Ἐρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ καὶ τῆς Ἀκριβείας]. Ἄμεση, πάντως, εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι σὲ ἀμφότερες τὶς ἐκδόσεις τῆς ἐν

λόγω μελέτης ή χρήση της Ακριβείας υπερερεῖ ποσοστιαίως ἔναντι τῶν ἐκ τῶν λοιπῶν θεωρητικῶν κειμένων ἐπικαλουμένων περικοπῶν. Λόγω, ἀκριβῶς, τῆς πληθώρας τῶν παρατιθεμένων ἀποσπασμάτων τῆς Ακριβείας, εἰδικώτερη μνεία καὶ ἀκριβῆς ἐπισήμανση αὐτῶν παρέρκει, βεβαίως, ἐδῶ. [Σημειωτέον ὅτι παρόμοια λιπαρῇ «βιβλιογραφικὴ ἀξιοποίηση» τῆς Ακριβείας ἐπεχείρησε προσφάτως ὁ ὑποφαινόμενος, στὴν ἀνακοίνωση· «Ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως», *Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Πρακτικὰ Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Ψαλτικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2000), Ἀθήνα 2001, σσ. 141-167].

27. Βλ. τὴν πλήρη βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 2.

28. Ἡ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικὴ συγγραφὴ ἀποτελεῖ τὸ χρονικῶς τελευταῖο δημοσίευμα τῆς μνημονευομένης ἐκδοτικῆς σειρᾶς· οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις σχετικὲς ἐκδόσεις εἶναι, κατὰ σειρᾶν, οἱ ἀκόλουθες: Christian Hannick und Gerda Wolfram, *Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica I)*, Wien 1985. Dimitri E. Conomos, *The treatise of Manuel Chrysaphes the lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it. (Mount Athos, Iviron Monastery Ms 1120 [July, 1458]). (Corpus scriptorum de re musica II)*, Wien 1985. Bjarne Schartau, *Hieronymos Tragodistes. Über das erfordernis von schriftzeichen für die musik der griechen. (Corpus scriptorum de re musica III)*, Wien 1990. Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V)*, Wien 1997.

29. Βλ. αἴφνης P.A. Agapitos, «*Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang*. Hrsg. von C. Hannick und Gerda Wolfram. [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, I.] Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985. 157 S.; 3 Taf. *The treatise of Manuel Chrysaphes the Lampadarios*. Ed. by D. E. Conomos. [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, 2]. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985. 119 S.», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), pp. 272- 276.

30. Βλ. κυρίως *Ακριβεια*, σσ. 15-38 καὶ 143-160, στὰ προλεγόμενα καὶ στὰ σχόλια, ἀντιστοίχως, τῆς ἐκδόσεως.

31. Βλ. Μαζαράκη (1992), σ. 99.

32. *Ακριβεια*, σ. 138, στ. 1039-1043.

33. Πρόκειται γιὰ τὴν εὐχὴ «εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν» Ἀντιόχου Μοναχοῦ καὶ Πανδέκτου, «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς ὕπνον ἀπιοῦσιν ...», τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς ὁποίας [: «Καὶ δώρησαι ἡμῖν, ὁ Θεός, γρήγορον νοῦν, σώφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ὕπνον ἐλαφρόν, καὶ πάσης σατανικῆς φαντασίας ἀπηλλαγμένον» (βλ. αἴφνης: *Ὡρολόγιον τὸ Μέγα* [...], Ἀθῆναι αἰϛδ', σ. 448)] μεταφέρεται, βεβαίως, ἐδῶ ἐλλιπῶς.

34. Βλ. σχετικῶς *Ακριβεια*, σσ. 159-279.

35. *Ακριβεια*, σ. 70, στ. 270-279.

36. Βλ. αἴφνης τὸ δοξαστικὸ τῆς ζ' Ὁρας τῶν Θεοφανείων, «Τί ἀναχαιτίζεις σου τὰ ὕδατα, ὦ Ἰορδάνη;», στὴν κατὰ τὴν πέμπτη τοῦ μηνὸς Ἰανουαρίου ἀκολουθία τῶν Μεγάλων Ὁρῶν.

37. Μνημονεύουμε χαρακτηριστικῶς τὶς ἀκόλουθες δύο περικοπές, ὅπου ὁ ὑποτιθέμενος μαθητὴς φέρεται νὰ χρησιμοποιοῖ αὐθορμήτως τοὺς –σαφῶς διακρινομένους γιὰ τὴν «ἐκκλησιαστικὴν τους χροιά»– ὅρους «λογισμὸς» καὶ «διάκρισις» [γιὰ τοὺς ὁποίους, σημειωτέον, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως ἐκφράζει στὰ σχόλια τὴν ἀπορία του (βλ. *Ἀκρίβεια*, σσ. 154 καὶ 157)]: «... ἐναπελείφθη δὲ πάλιν ἐν ἐρώτημα καὶ μόνον περὶ τῶν δύο κεντημάτων. **ἔρχεται γὰρ μοι ἐπὶ νοῦν λογισμός**· ὅτι οὐκ ὀφείλουσιν ἔχειν τέσσαρας φωνὰς ἐν τῷ ἅμα· οὐδὲ πάλιν τρεῖς ὁμοῦ, οὐδὲ δύο, οὐδὲ μίαν· εἰ μὴ ἔχειν ἐκάτερον δύο φωνὰς ὡς εἶχε πρῶτον» (*Ἀκρίβεια*, σ. 86, στ. 474-478)· «...**εἰς τὴν διάκρισίν μου**, διδάσκαλε, ἄδικόν ἐστι τοῦτο. οἱ γὰρ ἀπόστροφοι, εἰ καὶ ἐκέρδησαν τὴν ἀργίαν, ἀλλὰ πάλιν ἔχουσιν φωνὴν καὶ τὴν χειρονομίαν αὐτῶν τὴν πρώτην, πῶς δὲ καταφρονοῦμεν τῶν δύο ὀξεϊῶν, ἡγουν τῆς διπλῆς, ἵνα μὴ ἔχη φωνήν, ὥσπερ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι; ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐν σῶμα ἐγένοντο» (*Ἀκρίβεια*, σ. 104, στ. 721-725). Κατὰ τὸν σχολιασμό, ἐπιπροσθέτως, τοῦ σεισματος, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ὑποστακτικῆς χρήσεως τοῦ σημαδίου τῆς ὑπορροῆς, δίκην ἄλλης «μελικῆς ὑπογεγραμμένης», ἐπιστρατεύεται ὡς παράδειγμα ἡ συνήθης ἀρκτική φράση τῶν εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων: «ἡ οὖν ὑπορροή ἔχει φωνὰς δύο, ὅπου δ' ἂν τεθῇ, ἐν τῷ σεισμάτι δὲ φωνὰς οὐκ ἔχει, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὕτη τὸ πιάσμα, ἵνα ἐναλλαγὴν τινα τῆς χειρονομίας ποιήσῃ· εἶπω δὴ καὶ τοῦ μέλους. εἰ γὰρ οὐκ ἦν ὑπορροή, ἔμελλε χειρονομηθῆναι πιάσμα· ἵνα δὲ ὑποσεΐσῃ τὴν χεῖρα καὶ ὑπορριπίσῃ, ἐτέθη ὡς προσγεγραμμένη ἐν τοῖς γράμμασιν· οἶον... **‘τῷ καιρῷ ἐκείνῳ’**, προσγράφω ὑποκάτω ἰῶτα· καὶ τὸ μὲν ὠ ἐκφωνῶ, τὸ δὲ ἰῶτα οὐκ ἐκφωνῶ, διὰ τὸ ἐπονομάζεσθαι ταῦτα προσγεγραμμένην. οὕτω <δὲ> καὶ ἐπὶ τῶν δύο βαρειῶν ἐτέθη ὑπορροή ὡς προσγεγραμμένη, καὶ διὰ τοῦτο οὐκ ἐκφωνεῖται· τοιαύτην αἰτίαν προσλαμβάνουσιν εἰς τὸ σεισμός» (*Ἀκρίβεια*, σ. 130, στ. 952-960 [ἡ παρούσα παρατήρηση ἰσχύει ἐδῶ συνεκδοχικῶς, δοθέντος ὅτι ἡ ὡς ἄνω περικοπὴ ἀποτελεῖ δάνειο τοῦ συντάκτου τῆς *Ἀκριβείας* ἀπὸ τὴν ὁμοειδῆ θεωρητικὴν συγγραφὴν τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ (βλ. στὴν προμνημονευθεῖσα ἔκδοσις τῶν Gerda Wolfram - Christian Hannick, σ. 42, στ. 180-190)). Κατὰ τὴν αἰτιολόγησιν, τέλος, τῆς «ἀδυναμίας» τοῦ Ἰσοῦ νὰ ὑποτάξῃ καὶ ἀφωνήσῃ τὸ ὀλίγον εἶναι προφανές ὅτι στὸ νοῦ τοῦ συντάκτου τῆς *Ἀκριβείας* ὑπολανθάνει τὸ χωρίο· «ὁ Θεὸς ὑπερηφάνους ἀντιτάσσετα, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν» (βλ. πρωτογενῶς *Παρ.* γ', 34 καὶ ἀκολουθῶς *Ἰακ.* δ', 6 καὶ *Α' Πέτρ.* ε', 5): «Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς βασιλεύει καὶ ἀφωνεῖ τὰ φωνήεντα, ἡγουν τὴν ὀξεϊαν, τὴν πετασθὴν, καὶ τὸ κούφισμα, τὸ δὲ ὀλίγον οὐ δύναται ἀφωνεῖν; Καὶ ὁ διδάσκαλος· ὅτι τὸ ὀλίγον ἐξ αὐτοῦ ἐστὶν ὡς προείπομεν· τὸ γὰρ ἴσον στιγμὴ ἐστὶ καὶ σύρμα, ἡγουν ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἔσυρε τὸν κάλαμον ὀλίγον, καὶ ἐγένετο ἴσον· καὶ ὁ βασιλεὺς τὸν λαὸν ὑποτάσσει, καὶ οὐ ἑαυτόν, οὕτως οὖν καὶ τὸ ἴσον τὰ ἄλλα σημάδια ὑποτάσσει, καὶ οὐχ ἑαυτό· τουτέστι καὶ οὐχὶ τὸ ὀλίγον καὶ δι' ἄλλον τρόπον οὐχ ὑποτάσσει τὸ ὀλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστιν. **ὁ γὰρ βασιλεὺς τοὺς ὑπερηφάνους ὑποτάσσει καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινοὺς**, ἡγουν τὸ ἴσον, τὴν ὀξεϊαν καὶ τὴν πετασθὴν ἀφωνεῖ, καὶ οὐχὶ τὸ ὀλίγον» (*Ἀκρίβεια*, σ. 46, στ. 68-76).

38. Βλ. ἐνδεικτικῶς Μαζαράκη (1992), σσ. 97-98, 108, 118.

39. Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἐκδοση μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν γιὰ τὴν ψαλτικὴ τέχνη, βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ», «...τιμὴ πρὸς τὸν διδάσκαλον...». Ἐκφραση ἀγάπης στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη. Ἀφιέρωμα στὰ ἐξηντὰχρονα τῆς ἡλικίας καὶ στὰ τριαντὰχρονα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς του, Ἀθῆναι 2001, σσ. 740-742. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Ἡ ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μὲ πρόταξη τοῦ χρονικοῦ «Τὰ περὶ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν εἰς τὸ ΙΖ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Οὐάσιγκτον, 3-8 Αὐγούστου 1986)», Ἀθήνα 1987, σ. 37, ὑποσημ. 41.

40. Ἄς μνημονευθοῦν κυρίως ἐδῶ δύο –ἓνα ἀρχαιότερο καὶ ἓνα νεώτερο– θεωρητικὰ ἐγχειρίδια, ἀπολύτως ἐνδεικτικὰ αὐτῆς τῆς τάσεως· τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῶν σημαδίων ἐρμηνευομένων καθ' ἕκαστον» τοῦ Μιχαὴλ Βλεμμύδου, καθὼς καὶ οἱ προμνηνευθεῖσες Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ. [Ἡ ἡμιτελῶς σωζομένη θεωρητικὴ συγγραφὴ Μιχαὴλ τοῦ Βλεμμύδου ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ ἀρκετὲς φορές, τελευταίως δὲ παρεδόθη σὲ κριτικῶς ἐπεξεργασμένη μορφή ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετρουπόλεως*, ὁ.π., σσ. 357-360, μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στίς σσ. 361-363 καὶ 373-375 καὶ δίγλωσσες, ὁμοίως, εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια στίς σσ. 317-356 καὶ 364-372, 376-384 ἀντιστοίχως (αὐτόθι, μνεῖα καὶ τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων τῆς ἰδίας συγγραφῆς, ἀπὸ τοὺς P. Uspenskij, V. Benesovic, L. Tardo. Πρβλ. καὶ Εὐγενίου Γκέρτσμαν, *Τὰ ἑλληνικὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Πετρουπόλεως. Κατάλογος*, τόμος Β' [...], ὁ.π., σσ. 43-44. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς θεολογικοῦ χαρακτῆρος χειρονομικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ἐνσωματώνει, ἐπίσης, ὁ ἐκ Μαδύτων Χρῦσανθος στίς οἰκεῖες παραγράφους (ὑπ' ἀριθμὸν 208-216) τοῦ *Θεωρητικοῦ Μεγάλου τῆς Μουσικῆς* [...], ὁ.π., σσ. 91-93). Γιὰ τὶς –πολυεκδεδομένες ἐπίσης– Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ παραπέμπουμε στὴν πολλάκις ἤδη ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσα πρόσφατη κριτικὴ ἔκδοσις· Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriporum de re musica V)*, Wien 1997]. Πρὸς ἐπίρρωση δὲ τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως ἀρκεῖ, ἴσως, νὰ ἀποσπᾶσουμε ἐδῶ τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὴν τελευταία θεωρητικὴ συγγραφὴ [*Ἑρωταποκρίσεις*, σσ. 36-38, στ. 99-124]· στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναγνωρίζονται μὲν εὐθέως καὶ εὐχερῶς ὡς πρωτογενεῖς πηγὲς σχετικοὶ λόγοι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου («Εἰς τὸν ΜΑ' ψαλμόν», *P.G.* 55, 156-157) καὶ Βασιλείου Καισαρείας («Ὁμιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», *P.G.* 29, 212A καὶ 213A), ὁ ἄδηλος ὅμως συντάκτης τῶν Ἑρωταποκρίσεων φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐξαρτᾶται εἰδικώτερά ἀπὸ τὴ «Συναγωγὴ ἐξηγήσεων ἀπὸ διαφόρων ἁγίων πατέρων καὶ διδασκάλων εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν, συλλεγεῖσα παρὰ τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ἡρακλείας κυρίου Νικήτα τοῦ τῶν Σερρῶν» (*P.G.* 69, 709B-712A), τὸ κείμενο τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ, σχεδὸν ἐπὶ λέξει, ὅπως ἐμφαίνεται στὸν κατωτέρω παράλληλο πίνακα:

«Συναγωγὴ» Νικήτα Ἡρακλείας

Μετ' ὧδῃς δὲ αὕτη ἡ προφητεία λέγεται, ἵνα ἕκαστος καὶ τέρπη τὴν ψυχὴν ἄδων, καὶ ὑποκλέπτῃ τὸν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πόνον. Ἐπειδὴ γὰρ εἶδεν ὁ Θεὸς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ῥαθυμοτέρους ὄντας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας, καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως ὑπομένοντας κάματον, ποθεινότερον τὸν πόνον ποιῆσαι βουλόμενος, καὶ τοῦ καμᾶτου ὑπτεμέσθαι τὴν αἴσθησιν, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶσσαν μελωδίαν ἀναμίξαι τῇ προφητείᾳ, ἵνα τῷ ρυθμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι, μετὰ πολλῆς τῆς προθυμίας τοὺς ἱεροὺς αὐτῷ ἀναπέμπωμεν ὕμνους. Οὕτω γὰρ ἡ φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὥς καὶ τὰ ὑπομάζια κλαυθυμριζόμενα οὕτω κατακοιμίζεσθαι· καὶ γυναῖκες δὲ ἰστουργοῦσαι, καὶ ὁδοιπόροι καὶ ναῦτα, τῷ ἄσματι τὸν ἐκ τῶν ἔργων πόνον παραμυθοῦνται· ὥς τῆς ψυχῆς, εἰ μέλους ἀκούσειε καὶ ὧδῃς, ῥᾶον ἅπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ ὀχληρὰ καὶ ἐπίπονα. Ἐπεὶ οὖν ἡ ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς τέρψεως, ἵνα μὴ πορνικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντα ἀνατρέπωσι τοὺς ψαλμοὺς αὐτοῖς ἐπετείχισεν ὁ Θεός, ὥστε ὁμοῦ τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν καὶ ὠφέλειαν εἶναι, τοῦ ἁγίου Πνεύματος τῇ τοιαύτῃ ψαλλούσῃ ψυχῇ ταχέως ἐφιπταμένου [...] Διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἐπινενόηται, ἵνα οἱ παῖδες τὴν ἡλικίαν, ἢ καὶ ὅλως νεαροὶ τὸ ἦθος, τῷ μὲν δοκεῖν μελωδῶσι, τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ἄδειν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσιτελῆ μαθάνειν μηχανωμένου! Ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυποῦνται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα· βίαιον γὰρ μάθημα οὐ πέφυκε παραμένειν· τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χάριτος εἰσδύμενον, μονιμώτερόν πως ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐνιζάνει. Ἡ μὲν οὖν πρόχειρος αἰτία, καθ' ἣν ἐν ἡδονῇ τὴν ἐν τοῖς ψαλμοῖς μελέτην ποιούμεθα, αὕτη ἐστὶ, τὸ μελωδεῖν φημι τὰ ῥήματα.

Ἑρωταποκρίσεις ψευδο-Δαμασκηνοῦ

Ἐνταῦθα γενόμενοι, ἐξετάσωμεν ἀκριβῶς, τί βούλεται τὸ μετ' ἧχου καὶ μέλους ψάλλειν ἡμᾶς, ἵνα ἕκαστος ἡμῶν καὶ τέρπη τὴν ψυχὴν ψάλλων καὶ ὑποκλέπτῃ ἄδων τὸν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πόνον. Ἐπειδὴ γὰρ οἶδεν ὁ Θεὸς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ῥαθυμοτέρους ὄντας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας· καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως κάματον δεχόμενοι, ποθεινότερους τοὺς πόνους ποιῆσαι βουλόμενος καὶ τὸν κάματον ὑποτέμνεσθαι, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶτταν μελωδίαν ἀναμίξαι τῇ προφητείᾳ, ὥς ἵνα ρυθμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι μετὰ πολλῆς τέρψεως τοὺς ἱεροὺς ἀναπέμπωμεν ὕμνους. Οὕτω γὰρ ἡ φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὥς καὶ τὰ ὑπομάζια βρέφη κλαυθυμρίζοντα οὕτω καὶ κατακοιμίζεσθαι. Καὶ γυναῖκες ἰστουργοῦσαι, καὶ γηπῶνοι καὶ ὁδοιπόροι τὰ ἄσματα τῶν ἔργων καὶ τῶν πόνων παραμυθοῦνται, ὥς τῆς ψυχῆς τοῦ μέλους ἀκουούσης ῥᾶον ἅπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ ὀχληρὰ καὶ ἐπίπονα. Καὶ ἐπεὶ ἡ ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς ταῦτα ἀνέσεως, ἵνα μὴ πορνικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντας ἀναστρέψουσι τῆς ὀρθότητος τοῦ ψαλμοῦ, ἀπετείχισεν ὁ Θεὸς τούτων τῇ γλυκύτητι, ὥστε ὁμοῦ τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν φέρει καὶ ὠφέλειαν παρέχειν τοῖς τὰ τοιαῦτα ψάλλουσι. **Καὶ ἄλλως**· διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἡμῖν ἐπινενόηται, ἵν' οἱ παῖδες τῇ ἡλικίᾳ ἀκμάζοντες ἢ καὶ ὅλως τῶν νέων σφριγῶντες τῷ μὲν δοκεῖν μελωδεῖν τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ἄδειν ἡμᾶς

καὶ τὰ λυσιτελῆ μανθάνειν μηχανωμένον· ὅθεν καὶ μάλλον ἐντυποῦνται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα. βίαιον γὰρ μάθημα παραμένειν οὐ πέφυκε. Τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χαρᾶς ἀδόμενον μέλος μονιμώτερον ἡμῶν τοῖς σώμασι καὶ ταῖς ψυχαῖς ἐνιζάνει καὶ αὐξάνει. Καὶ ἡ μὲν πρόχειρος αἰτία καθ' ἣν μεθ' ἡδονῆς τὴν ἐν τοῖς ψαλμοῖς μελέτην ποιούμεθα, αὕτη ἐστί.

41. Οἱ, ἐμφανεῖς τοῦλάχιστον, διάσπαρτες στὸ κείμενο τῆς *Ἀκριβείας*, σχετικὲς ἀναφορὲς σὲ Παλαιοδιαθηκικὰ καὶ Καινοδιαθηκικὰ χωρία (πίνακα τῶν ὁποίων βλ. στὴ σ. 184 τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως) ἐπιμαρτυροῦν, βεβαίως, τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀδήλου συντάκτου λιπαρῇ γνώσει τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

42. Ἐπισημαίνουμε ἐνδεικτικῶς δύο περικοπὲς τῆς *Ἀκριβείας*, ὅπου ὁ ἐν λόγῳ ἱερὸς πατὴρ κατονομάζεται συγκεκριμένως. Στὴν πρώτη περικοπὴ [= *Ἀκρίβεια*, σ. 92, στ. 561-563 (: «...ὡς ὁ θεολόγος ἔφη Γρηγόριος· 'πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν'...»)] χρησιμοποιεῖται «δανειοληπτικῶς» (δοθέντος ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ αὐτουσίως μεταφερομένου ἀποσπάσματος τῆς *Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*) χωρίο πὺ ἀπαντᾷ στὶς ἀκόλουθες ὁμιλίαι Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ· «Λόγος ΛΗ'. Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἰπὺν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος» καὶ, «Λόγος ΜΕ'. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα» [: «πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους· καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν» (*P.G.* 36, 320C καὶ *P.G.* 36, 629A, ἀντιστοιχῶς)]. Στὴ δευτέρᾳ περικοπῇ [= *Ἀκρίβεια*, σ. 94, στ. 607-608 (: «...ὡς φησὶν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· 'ὅταν δὲ εἶπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα λέγω'...»)], ὁ ἀδελὸς συντάκτης τοῦ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου ἐπικαλεῖται, ὁμοίως ἕτερο χωρίο τῶν ἀνωτέρω ἐπισημανθεισῶν ὁμιλιῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [: «Θεοῦ δὲ ὅταν εἶπω, λέγω Πατρός, καὶ Υἱοῦ, καὶ ἁγίου Πνεύματος» (*P.G.* 36, 320B καὶ *P.G.* 36, 628C, ἀντιστοιχῶς)]. Ἀμφότερες οἱ περικοπὲς δὲν ὑπομνηματίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως.

43. Ὑπονοοῦμε, βεβαίως, ἐδῶ τόσο τὸ πολλαχὺ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ψευδεπίγραφο θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο τῶν *Ἑρωταποκρίσεων* ὅσο καὶ τὰ ψευδεπιγράφως ἐπίσης ἀποδιδόμενα στὸν Δαμασκηνὸ Ἰωάννη ποικιλοειδῆ μελοποιήματα τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας, ἥτοι μέλη τοῦ ἑσπερινοῦ (κεκραγάρια κατ' ἥχον [ἢ καὶ συλλήβδην τὸ παλαιὸ Ἀναστασιματάρι]), τοῦ ὁρθοῦ (ἁσματικὸ τρισάγιο) καὶ τῆς θείας λειτουργίας (ἀλληλουιάριο, χερουβικά [*Οἱ τὰ Χερουβίμ καὶ Νῦν αἱ δυνάμεις*], κοινωνικά [*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον καὶ Γεύσασθε*] καὶ ἓνα θεοτοκίον μάθημα), γιὰ νὰ μὴ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἄλλα θρυλούμενα πὺ τὸν φέρουν ὡς ἐπινοητὴ καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς. Ἐσκεμμένως ἀποφεύγουμε ἐδῶ τὴν παράθεση εἰδικωτέρων βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν ἐπὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θέματος τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας, πρᾶγμα πὺ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ μακρὺ σχολιασμό, ἀπομακρύνοντάς μας ἀπὸ τὸ ἐν προκειμένῳ ζητούμενο. Σημειῶνουμε, πάντως ὅτι ὡς βασικὸς ἐκφραστὴς καὶ κύριος ὑποστηρικτὴς αὐτῆς τῆς ψευδεπιγράφου μουσικῆς δραστηριότητος Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀναγνωρίζεται ἀναντιρρήτως ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὕμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι*, ἐν Ἀθήναις 1890, σσ.

154-230. Πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (1-1900 μ.Χ.)*, Ἀθῆναι 1904, σσ. 107-116.

44. Ἐὰν ἐξαιρέσουμε τὴν τελευταία «μουσικὴ παραπομπή» τοῦ ἐν λόγῳ ἐγχειριδίου, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μουσικὰ παραδείγματα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄδηλος συντάκτης τῆς *Ἀκριβείας* τεκμηριώνει τὸν θεωρητικὸ λόγον του, προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Στιχηραρίου. Βλ. πρωτίστως τὶς σχετικὲς ἀναφορὰς στὸ κείμενον τῆς *Ἀκριβείας* (σ. 52, στ. 111-114, σ. 84, στ. 458-460, σ. 114, στ. 833-835, σ. 116, στ. 855-858, σ. 132, στ. 997-999, σ. 134, στ. 1013-1015, σ. 136, στ. 1022-1023), ἀλλὰ πρβλ. καὶ τὶς ὁμοειδεῖς παρατηρήσεις τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως, Bjarne Schartau (σσ. 18, 20, 147, 149-150, 159, 181-183).

45. *Ἀκρίβεια*, σ. 76, στ. 335-337.

46. *Ἀκρίβεια*, σ. 86, στ. 479-480.

47. *Ἀκρίβεια*, σ. 88, στ. 518-519.

48. *Ἀκρίβεια*, σσ. 82-84, στ. 441-446. Πρβλ. καὶ *Γεν. β'*, 7.

49. *Ἀκρίβεια*, σ. 122, στ. 887-891. Πρβλ. καὶ *Ἦσ. ζ'*, 3.

50. *Ἀκρίβεια*, σ. 128, στ. 940-943. Πρβλ. καὶ *Ψαλμ. ργ'*, 32. Στὴν ἴδια συνάφεια τοῦ λόγου, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπογραφομένης στὸ σείσμα ὑπορροῆς, ὁ ἄδηλος συντάκτης τῆς *Ἀκριβείας* ἀνασύρει καὶ ἕτερον χωρίον τοῦ ἰδίου ψαλμοῦ (*Ψαλμ. ργ'*, 12), ὡς ἀκολουθῶς: «Καὶ ὁ μαθητὴς· πῶς τρέχει [sc. ἡ ὑπογραφομένη στὸ σείσμα ὑπορροή] καὶ οὐκ ἔχει φωνήν; Καὶ ὁ διδάσκαλος· τὸ ὕδωρ ἄψυχον μὲν πρᾶγμα ἐστὶ, φυσικὸν δὲ ἔχει τὸ τρέχειν, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε· ὅταν μὲν γὰρ ἔχη ἰσαρμόν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπλοῦται· ὅταν δὲ ἔχη ῥεῦμα, τουτέστι κατὰβασιν, τότε τρέχει συντομώτερον· δίδωσι δὲ καὶ φωνάς, ὥς φησιν ὁ προφήτης· ἕκ μέσου τῶν πετρῶν δώδουσι φωνήν' εἰ δὲ ἔχει ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἐμποδισμόν, ἥτοι φραγμόν, ἴσταται ἀτάραχον καὶ ἄφωνον. ὅταν δὲ ἐλθὼν τις ταράξῃ αὐτό, σαλεύεται μόνον, ἀλλ' οὐ δύναται τρέχειν διὰ τὸν φραγμόν. οὕτως οὖν καὶ ἡ ὑπορροή...» (*Ἀκρίβεια*, σσ. 130-132, στ. 974-981).

51. *Ἀκρίβεια*, σσ. 66-68, στ. 220-230.

52. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», *P.G.* 29, 212B [: «Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δυσάγωγον πρὸς ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπιὸρέπες τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελοῦντας ἡμᾶς· τί ποιεῖ; Τὸ ἐκ τῆς μελωδίας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῷ προσηνεῖ καὶ λείῳ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξώμεθα»].

53. Τὸ κείμενον ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐκδόση· *Die schriften des Johannes von Damaskos. Herausgeben vom byzantinischen Institut der Abtei Scheyrn. II Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Expositio fidei, Besorgt von P. Bonifatius Kotter. O. S. B., Walter de Grayter. Berlin. New York 1973* [στὸ ἐξῆς: Kotter], pp. 45- 48.

54. Βλ. *Ἀκρίβεια*, σσ. 90-92, στ. 520-570.

55. Γενικῶς γιὰ τὴν περὶ ἀγγέλων ὀρθόδοξη διδασκαλία βλ. προχείρως Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος πρῶτος, Ἀθῆναι 1978², σσ. 405-436.

56. Πρβλ. Μαζαράκη (1992), σ. 108.

57. *Ἀκρίβεια*, σ. 88, στ. 514-516. Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὰ ὅσα παρεμφερῶς διδάσκει Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, «Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς. Ὁμιλία Β'. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως· ' Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν'», *P.G.* 53, 28-29: «Τὸ γὰρ λέγειν ἐξ ὑποκειμένης ὕλης τὰ ὄντα γεγενῆσθαι, καὶ μὴ ὁμολογεῖν ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων αὐτὰ παρήγαγεν ὁ τῶν ἀπάντων δημιουργός, τῆς ἐσχάτης παραφροσύνης ἂν εἴη σημεῖον. Ἐμφράττων τοίνυν τῶν ἀγνωμόνων τὰ στόματα ὁ μακάριος οὗτος προφήτης, μέλλων ἄρχεσθαι τοῦ βιβλίου, οὕτως ἤρξατο· Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ὅταν οὖν ἀκούσης τό, ἐποίησε, μηδὲν ἕτερον περιεργάζου, ἀλλὰ κάτω κύπτων, πίστευε ὥτ' λεχθέντι. Θεὸς γὰρ ἐστὶν ὁ πάντα ποιῶν καὶ μετασκευάζων, καὶ πρὸς τὸ αὐτοῦ βούλημα τὰ πάντα μεταρρυθμίζων. Καὶ ὅρα τῆς συγκαταβάσεως τὴν ὑπερβολήν· οὐδὲν περὶ τῶν ἀοράτων δυνάμεων διαλέγεται, οὐδὲ λέγει, ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τοὺς ἀγγέλους, ἢ τοὺς ἀρχαγγέλους· οὐχ ἀπλῶς, οὐδὲ εἰκὴ ταύτην ἡμῖν ἔτεμε τῆς διδασκαλίας τὴν ὁδόν. Ἐπειδὴ γὰρ Ἰουδαίοις διελέγετο τοῖς περὶ τὰ παρόντα ἐπτοημένοις, καὶ οὐδὲν νοητὸν φαντασθῆναι δυναμένοις, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τέως αὐτοὺς ἐνάγει πρὸς τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν, ἵνα ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν τεχνίτην τοῦ παντός καταμαθόντες προσκυνήσωσι τὸν ἐργασάμενον, καὶ μὴ ἐναπομείνωσι τοῖς κτίσμασιν. Εἰ γὰρ καὶ τούτου γινομένου οὐκ ἐπαύσαντο τὰ κτίσματα θεοποιοῦντες, καὶ περὶ τὰ ἀτιμώτατα τῶν ἀλόγων τὸ σέβας ἐπιδεικνύμενοι, ποῦ οὐκ ἂν μανίας ἐξώκειλαν, εἰ μὴ τοσαύτη τῇ συγκαταβάσει ἐχρήσατο;».

58. Βλ. *Ἀκρίβεια*, σ. 94, στ. 585-587.

59. Βλ. *Ἀκρίβεια*, σ. 94, στ. 584-586.

60. Βλ. *Ἀκρίβεια*, σ. 88, στ. 509-512, 516-518 (: «ὅτι ὁ προφήτης Μωυσῆς οὐκ εἶπεν ἡμῖν οὐδένα λόγον περὶ τῶν ἀγγέλων· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ εἶπε περὶ αὐτῶν, εἴτε κατ' εἰκόνα εοῦ εἰσιν, εἴτε μή, ἀλλ' ἐκ προοιμίων οὕτως εἶπεν· ' Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν'. καὶ τὰ λοιπὰ [...] ἐπειδὴ τοίνυν ἐκεῖνος ὁ μέγας προφήτης καὶ θεόπτης οὐκ εἶπέ τι περὶ τούτου, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἀμαρτωλὸς τολμῶ λέγειν»]. Πρβλ. καὶ τὸ ἀνωτέρω (στὴν ὑπόσημ. 57] παρατεθὲν ἀπόσπασμα ὁμιλίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

61. *Ἀκρίβεια*, σσ. 92-94, στ. 571-587.

62. Ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα, τῆς διὰ τῆς ἀναμίξεως «χοῦ» καὶ «ὔδατος» δημιουργίας τοῦ πηλοῦ [ἢ ὁποῖα, βεβαίως, παραπέμπει εὐθέως στήν, κατὰ τὴν Γραφή (*Γεν.* β', 7), ὁμοιότροπη πλάση τοῦ ἀνθρώπου [: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον **χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς** καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν»], εἶναι ἰδιαίτερος προσφιλὴς στὸν ἄδηλο συντάκτη τῆς *Ἀκριβείας*. Διὰ παρομοίας εἰκόνος περιγράφει αἴφνης, τὴ δημιουργία τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων: «Καὶ ὁ διδάσκαλος· ἀληθῶς εἶπας καὶ καλῶς

προσέχεις, υἱέ μου, ὅτι τεχνίτην ἦν ὁ ταῦτα ποιήσας· ἐκεῖνος δὲ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια ταῦτα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἤγουν ἀπὸ τοῦ ἴσου καὶ τὰ λοιπά, διὰ πολλοὺς τρόπους, ἐποίησεν αὐτά. τὰ μὲν διὰ φωνὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας· τὰ δὲ δι’ ἀργίαν τὰ δὲ διὰ χειρονομίαν. καὶ ὡς σοφὸς τεχνίτης εἶδεν, ὅτι ὥσπερ χρήζει δὲ πάλιν καὶ ὁ ἦχος πολλῶν σημαδίων εἰς τὰς φωνὰς διὰ τὸ μέλος· ἤγουν στερεὰ καὶ ἔμμελῃ, ἀργὰ καὶ γοργὰ· ἐποίησε τὴν ὀξεῖαν ἐλαφροτέραν φωνὴν τῆς πετασθῆς, καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξείας· ἐζήτησε δὲ πάλιν συντομωτέραν φωνὴν τοῦ ὀλίγου, καὶ ἐλογίσατο ὡς σοφός· ὅτι τοῦτο τὸ σημάδιον οὐκ ὀφείλει εἶναι ἐκ τῶν σωμάτων, ἀλλ’ ἐκ τῶν πνευμάτων, ὅτι τὸ σῶμα βαρὺν πρᾶγμὰ ἐστίν· καὶ ἤνεγκεν τὰ δύο πνεύματα, ἤγουν τὰ δύο κεντήματα, καὶ ἐποίησε ταῦτα μίαν ὑπόστασιν, ὥσπερ ποιεῖ τις ἐκ δύο στοιχείων γῆς καὶ ὕδατος τὸν πηλὸν μίαν ὑπόστασιν» (*Ἀκρίβεια*, σσ. 76-78, στ. 359-372).

63. Αὕτῃ ἡ ἔμμεση παραπομπὴ σὲ διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (: «οὕτως ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει»), πρέπει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, νὰ ἐρμηνευθεῖ διττῶς· βραχυπροθέσμως καὶ μακροπροθέσμως. Βραχυπροθέσμως ἀφορᾷ στὴν ἀμέσως προηγουμένη πρόταση τοῦ λόγου τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου [: «ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὄντως ἀπ’ οὐδενός, ἀλλ’ ὡς οἶδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητής. ὁμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἤγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῶα, πετεινά, θαλάσσεια γήινα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον»], ἡ ὁποία τελεῖ σαφῶς σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν δέκατο ἕνατο κεφάλαιον («Περὶ κτίσεως ὀρατῆς») τῆς *Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως* [: «Αὐτὸς ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ ἐν τριάδι καὶ ἐν μονάδι δοξολογούμενος ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα, τὰ μὲν οὐκ ἐκ προϋποκειμένης ὕλης οἷον οὐρανόν, γῆν, ἀέρα, πῦρ, ὕδωρ, τὰ δὲ ἐκ τούτων τῶν ὑπ’ αὐτοῦ γεγονότων, οἷον ζῶα, φυτά, σπέρματα· ταῦτα γὰρ ἐκ γῆς καὶ ὕδατος, ἀέρος τε καὶ πυρὸς τῷ τοῦ δημιουργοῦ προστάγματι γεγόνασιν» (Kotter, p. 50)]. Μακροπροθέσμως ἀφορᾷ στὸ σύνολο τῶν περὶ Θεοῦ -δημιουργοῦ κατατιθεμένων στὸ συγκεκριμένο σημεῖο θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ συντάκτου τῆς *Ἀκριβείας*, στὶς ὁποῖες διαβλέπονται ἐπίσης ἐξαρτήσεις τοῦ ἀπὸ ὁμοειδῆ χωρία τῶν ὑπ’ ἀριθμὸν τρία («Ἀπόδειξις, ὅτι ἔστι θεὸς») καὶ ὀκτώ («Περὶ τῆς ἀγίας τριάδος») κεφαλαίων τῆς *Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς* (Kotter, pp. 10-12 καὶ 18-31, ἀντιστοίχως), χωρία, ὅπου, μάλιστα, πρυτανεύουν οἱ ἐδῶ χρησιμοποιούμενοι ὅροι «δημιουργός», «προϋποκειμένη ὕλη», «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι», «τεχνίτης».

64. Πρβλ. καὶ τὶς ἀκόλουθες ὁμοειδεῖς διατυπώσεις ἐν κατακλειδίτῳ δεκάτῳ πέμπτῳ («Περὶ αἰῶνος») κεφαλαίου τῆς *Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς*: «...μόνος γὰρ ἄναρχος ὢν ὁ θεὸς πάντων αὐτὸς ἐστὶ ποιητής, τῶν τε αἰώνων καὶ πάντων τῶν ὄντων [...] Πάντων οὖν τῶν αἰώνων εἰς ποιητής ἐστὶν ὁ θεὸς ὁ καὶ τὰ σύμπαντα δημιουργήσας, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων» (Kotter, p. 44).

65. *Ἀκρίβεια*, σσ. 94-96, στ. 587-630. Στὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενο ἀπόσπασμα, διαχωρίζουμε τὸν συνολικὸ συλλογισμό τοῦ θεωρητικογράφου, ἀφ’ ἑνὸς μὲν στὴ βασικὴ του ἐπιχειρηματολογία, ἀφ’ ἑτέρου δὲ στὰ ἀγιογραφικὰ χωρία ποὺ ὑπομνηματικῶς κατὰ περίπτωσιν αὐτὸς ἐπικαλεῖται.

[Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, στὸν κατὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσην ὑπομνηματισμὸς τῆς ὡς ἄνω περικοπῆς (βλ. Ἀκρίβεια, σ. 96), ἃς διορθωθῶσι οἱ ἐξ ἀβλεπτήματος ἐσφαλμένως σημειούμενοι ἀριθμοὶ τῶν στίχων τοῦ κειμένου, στὸ τμήμα ὅπου ἐπισημαίνονται οἱ ἀγιογραφικὲς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις, ὡς ἀκολουθῶς: 839 = 614-615 / 840 = 615-616 / 840-41 = 616/843 = 616-618 / 845 = 618-619 / 846 = 620 / 855 = 628-630].

Σημειωτέον ὅτι στὴ διάκριση ἀγγέλων - ἀνθρώπων ἐπανέρχεται ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ σημαδίου τῶν δύο ἀποστροφῶν, ὅπου, μάλιστα, στὸν σχολιασμό του παρεμβάλλεται συγκριτικῶς καὶ ἡ τάξις τῶν ζώων, ὡς ἀκολουθῶς:

... ἡ ἐρμηνεία ἡ περὶ τῶν δύο ἀποστροφῶν εὐκοπωτέρα ἐστὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δύο κεντημάτων· τὸ μὲν γὰρ μίαν φωνὴν ἔχειν αὐτοὺς ὁμοίον ἐστὶν ὡς προείπομεν τῷ τῶν δύο αὐλῶν, ὅτι συνήχθησαν οἱ δύο ἀπόστροφοι καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ὥσπερ εἰ δύο ἄνθρωποι ἔστησαν ἔμπροσθέν σου, καὶ ἐφώνησαν μίαν φωνὴν καὶ οὐ δύνασαι εἰπεῖν, ὅτι οὗτοι οἱ ἄνθρωποι δύο φύσεις ἔχουσιν, ἀλλὰ μίαν, ὡς γέγραπται· ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν πᾶσα φύσις ἀγγέλων ὕμνεῖ καὶ δοξάζει τὸν ζῶντα Θεόν, καὶ οὐχὶ αἱ φύσεις τῶν ἀγγέλων. ὅταν δὲ εἴπῃς πληθυντικῶς 'τὰς φύσεις', διάφορα εἶδη λέγεις, ἀγγέλων τυχόν καὶ ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων ζώων· **ὅτι ἄλλη ἐστὶν ἡ φύσις τῶν ἀγγέλων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀλόγων ζώων.** ὁ μὲν ἄγγελος ἄνυλός ἐστι, φῶς νοερόν, μήτε ἐσθίων, μήτε πίνων, μήτε ὑπνῶν, ἀλλὰ μόνον ἄδων Θεῷ τὸν τρισάγιον ὕμνον· **ὁ δὲ ἄνθρωπος** τὰ ἀμφότερα, ἡγουν καὶ ὕμνεῖ καὶ δοξάζει τὸν Θεὸν τὸν πλάσαντα ὑτόν, καὶ ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ὑπνέει· διότι ἔχει ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ τεσσαρά τινα, αἷμα, φλέγμα, χολὴν ξανθὴν, καὶ τὴν μέλαιναν, καὶ ὅταν ἀκούσῃς· εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα, ἥλιος καὶ σελήνη, τὰ ἄστρα, τὰ ὄρη, θάλασσα καὶ ποταμοί, τὰ πετεινά, τὰ θηρία, τὰ κτήνη', καὶ τὰ τούτοις ὅμοια, διὰ σε τὸν ἄνθρωπον λέγει ὁ προφήτης Ἰνα, ὅταν νοήσῃς τὰ κτίσματα τοῦ Θεοῦ, δοξάζῃς καὶ ἀννυμνῇς τὸν ταῦτα ποιήσαντα. **τὰ δὲ ζῶα** μόνον ἐσθίουσιν καὶ πίνουσι καὶ κοιμῶνται. εἰ δὲ καὶ ὡς ἄλογα πάντα ἰδίας εἶναι παρὰ τὸν ἄνθρωπον φύσεως λέγονται· ἀλλ' οὖν εἰς διάφορα εἶδη διαιροῦνται. οἷον κάμηλον καὶ τὰ λοιπά, ὧν ἄλλο μὲν καθαρόν, ἄλλο δὲ ἀκάθαρτον· ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἐσθίει μὲν τὸ πρόβατον, οὐ μὴν καὶ τὸν κύνα. **οἱ δὲ ἄνθρωποι** πάντες μιᾶς μὲν φύσεώς εἰσι προαιρέσεων δὲ διαφόρων· οἷον δύο ἀνθρώπων, ὁ μὲν ἕτερος ἀγαθός, ὁ δὲ ἕτερος πονηρός, ἡγουν ἀμαρτωλὸς ὡς ἐγώ· ἐπεὶ δὲ ἀμαρτωλὸς καὶ δίκαιος μίαν φύσιν ἔχουσιν· δύο δὲ ἀδελφοὶ ἅγιοι κατοικοῦντες ἅμα οὐ μὴ ἔχουσι ταύτην τὴν ἰσότητά, ἡγουν οἱ δύο ἀπόστροφοι, ὧν οὐκ ἐστὶν ἕτερος ἐντιμότερος τοῦ ἑτέρου, ἀλλ' οἱ δύο ἰσότητά ἔχουσιν, καὶ εἰς τὴν δύναμιν, καὶ εἰς τὴν φύσιν... (Ἀκρίβεια, σσ. 100-102, στ. 666-694).

Οἱ ἀνωτέρω, περὶ τῆς τετραχοῦς συστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, παρατηρήσεις εἶναι καὶ πάλι εἰλημμένες ἐκ τοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου («Περὶ ἀνθρώπου») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς, ὅπου κατὰ λέξιν σημειώνεται: «Πᾶν δὲ σῶμα ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων συνίσταται, τὰ δὲ τῶν ζώων σώματα ἐκ τῶν τεσσάρων χυμῶν. Χρὴ εἰδέναι, ὅτι τέσσαρα στοιχεῖά ἐστι· γῆ, ξηρὰ καὶ ψυχρά· ὕδωρ, ψυχρὸν καὶ ὑγρὸν· ἀήρ, ὑγρὸς καὶ θερμός· πῦρ, θερμὸν καὶ ξηρὸν.

Ὅμοίως καὶ χυμοὶ τέσσαρες ἀναλογοῦντες τοῖς τέσσαρσι στοιχείοις· μέλαινα χολὴ ἀναλογοῦσα τῇ γῇ (ξηρὰ γὰρ ἐστὶ καὶ ψυχρά), φλέγμα ἀναλογοῦν τῷ ὕδατι (ψυχρὸν γὰρ ἐστὶ καὶ ὑγρὸν), αἷμα ἀναλογοῦν τῷ ἀέρι (ὑγρὸν γὰρ ἐστὶ καὶ θερμὸν), ξανθὴ χολὴ ἀναλογοῦσα τῷ πυρί (θερμὴ γὰρ ἐστὶ καὶ ξηρά)» (Kottler, p. 78).

66. Ἐμφανὴς εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ –κατὰ τὴ διατύπωση τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς– φραστικὴ ἐξάρτηση τοῦ θεωρητικογράφου τῆς *Ακριβείας* ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τοῦ τεσσαρακοστοῦ ἐβδόμου κεφαλαίου («Περὶ τῶν δύο φύσεων») τῆς *Ἐκδόσεως Ακριβοῦς*: «Τὸ δὲ Χριστὸς ὄνομα τῆς ὑποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λεγόμενον, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν· αὐτὸς γὰρ ἑαυτὸν ἔχρισε, χρίων μὲν ὡς θεὸς τὸ σῶμα τῇ θεότητι αὐτοῦ, χριόμενος δὲ ὡς ἄνθρωπος· αὐτὸς γὰρ ἐστὶ τοῦτο κάκεῖνο. Χρίσις δὲ ἡ θεότης τῆς ἀνθρωπότητος» (Kotter, pp. 111-112 [Πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, pp. 177-178, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ἐβδομήντα ἑννέα κεφάλαιο («Περὶ τοῦ πότε ἐκλήθη Χριστός»). Ἡ πατρότης τοῦ τελευταίου χωρίου ἀνήκει στὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, «Λόγος Λ', Θεολογικὸς τέταρτος. Περὶ Υἱοῦ», *P.G.* 36, 132B (: «Χριστὸς δέ, διὰ τὴν θεότητα· χρίσις γὰρ αὕτη τῆς ἀνθρωπότητος...»]).

67. Πρβλ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο, ἐκ τοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἔκτου («Περὶ τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων») κεφαλαίου τῆς *Ἐκδόσεως Ακριβοῦς*: «Ἔδει δὲ μὴ μόνον τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐν μετοχῇ γενέσθαι τοῦ κρείττονος, ἀλλὰ καὶ πάντα τὸν βουλούμενον ἄνθρωπον καὶ δευτέραν γέννησιν γεννηθῆναι καὶ τραφῆναι τροφὴν ξένην καὶ τῇ γεννήσει πρόσφορον καὶ οὕτω φθάσει τὸ μέτρον τῆς τελειότητος. Διὰ μὲν τῆς αὐτοῦ γεννήσεως ἦτοι σαρκώσεως καὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως ἡλευθέρωσε τὴν φύσιν τῆς ἁμαρτίας τοῦ προπάτορος, τοῦ θανάτου, τῆς φθορᾶς, καὶ τῆς ἀναστάσεως ἀπαρχὴ γέγονε καὶ ὁδὸν καὶ τύπον ἑαυτὸν καὶ ὑπογραμμὸν τέθεικεν, ἵνα καὶ ἡμεῖς τοῖς αὐτοῦ ἀκολουθήσαντες ἴχνεσι γενώμεθα θέσει, ὅπερ αὐτὸς ἐστὶ φύσει, υἱοὶ καὶ κληρονόμοι θεοῦ καὶ αὐτοῦ συγκληρονόμοι» (Kotter, p. 192).

68. Βλ. ἀνωτέρω, ὑπόσημ. 42, ὅπου βεβαίως ἐπεσημάνθη ἡ πατρότης τοῦ συγκεκριμένου χωρίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο χωρίο ἀπαντᾷ καὶ στὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιο («Περὶ αἰῶνος») τῆς *Ἐκδόσεως Ακριβοῦς*: «Θεὸν δὲ εἰπὼν δῆλον, ὅτι τὸν πατέρα λέγω καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ υἱόν, τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ πανάγιον, τὸν ἕνα θεὸν ἡμῶν» (Kotter, p. 44).

69. Καὶ ἡ συγκεκριμένη περικοπὴ ἀποτελεῖ, ὁμοίως, δάνειο ἐκ τοῦ ὀγδόου («Περὶ τῆς ἀγίας τριάδος») κεφαλαίου τῆς *Ἐκδόσεως Ακριβοῦς*: «Ἐνα γὰρ θεὸν γινώσκουμεν, ἐν μοναῖς δὲ ταῖς ιδιότητι τῆς τε πατρότητος καὶ τῆς υἰότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως κατὰ τε τὸ αἷτιον καὶ αἰτιατὸν καὶ τὸ τέλειον τῆς ὑποστάσεως ἦτοι τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον τὴν διαφορὰν ἐννοοῦμεν» (Kotter, p. 29). Τόσο ἡ παροῦσα ὅσο καὶ οἱ ἐπισημανθεῖσες στίς ἑξὶ προηγούμενες ὑποσημειώσεις ἐξαρτήσεις τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου ἀπὸ τὴν *Ἐκδοσὴ Ακριβῆ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, δὲν ἐντοπίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς *Ακριβείας*.

70. *Ακριβεία*, σ. 88, στ. 498-506.

71. *Ακρίβεια*, σ. 89, στ. 507-509.

72. *Ακρίβεια*, σ. 96, στ. 630-632.

73. *Α' Κορ.*, ιγ', 12.

74. *Ακρίβεια*, σ. 90, στ. 523, 525-526.

75. *Ακρίβεια*, σ. 90, στ. 526-527.

76. *Ακρίβεια*, σ. 90, στ. 528 καὶ σ. 92, στ. 551-553.

77. *Ακρίβεια*, σ. 96, στ. 628 καὶ σ. 88, στ. 500.

78. *Ακρίβεια*, σ. 90, στ. 522, 547.

79. Τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν μὲ τὰ σημάδια-πνεύματα (δηλαδή· κέντημα, ὑψηλή, ἐλαφρὸν καὶ χαμηλή) ἐρωτήσεων τοῦ ἐμφανιζομένου στὴν *Ακρίβεια* μαθητοῦ (στὶς ὁποῖες ἐδῶ προστίθενται κυρίως καὶ παρεμφερεῖς ἐρωτήσεις περὶ τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων), μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσει διεξερχόμενος τὶς ἀκόλουθες περικοπὲς τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς. *Ακρίβεια*, σ. 70, στ. 262, 270-272 / σ. 76, στ. 350-358 / σ. 78, στ. 373-375 / σ. 80, στ. 414-416 / σ. 82, στ. 436-439 / σ. 86, στ. 473-478 / σ. 88, στ. 507-509.

80. Βλ. Μαζαράκη (1992), σ. 122.

81. *Ακρίβεια*, σ. 86, στ. 485-491. Πρβλ. καὶ *Ψαλμ.* ργ', 24.

82. Ἀρχὴ τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου.

83. Βλ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Εἰς τὸ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας», *P.G.* 4, 137D.